

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ ТА НАУКИ УКРАЇНИ
МИКОЛАЇВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ АГРАРНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
НАВЧАЛЬНО-НАУКОВИЙ ІНСТИТУТ БІЗНЕСУ, ІННОВАЦІЙНОГО
РОЗВИТКУ ТА МІЖНАРОДНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ
ОБЛКОВО-ФІНАНСОВИЙ ФАКУЛЬТЕТ

КАФЕДРА ЕКОНОМІЧНОЇ ТЕОРІЇ І СУСПІЛЬНИХ НАУК

ПОЛІТОЛОГІЯ

Курс лекцій

для здобувачів першого (бакалаврського) рівня вищої освіти
ОПП «Біотехнології та біоінженерія»
спеціальності 162 «Біотехнології та біоінженерія»
денної форми здобуття вищої освіти

Миколаїв
2023

УДК 32.001
П49

Друкується за рішенням науково-методичної комісії обліково-фінансового факультету Миколаївського національного аграрного університету протокол № 6 від «18» грудня 2023 р.

Укладачі:

А. І. Зінченко – канд. економ. наук, доцент кафедри економічної теорії і суспільних наук Миколаївського національного аграрного університету

Д.О. Конопляник – асистент кафедри економічної теорії і суспільних наук Миколаївського національного аграрного університету

Рецензенти:

Н.В. Потриваєва – д-р екон. наук, професор, професор кафедри обліку і оподаткування Миколаївського національного аграрного університету

О. М. Усикова – д-р екон. наук, доцент, директор навчально-наукового інституту економіки та управління Миколаївського національного аграрного університету

© Зінченко А.І., Конопляник Д.О., 2023
© МНАУ, 2023

Переднє слово

Однією з найважливіших сфер суспільного життя є політика. Кожна людина так чи інакше стикається зі світом політичного – приходячи до державної установи або звертаючись в громадську організацію, ознайомлюючись з новинами через засоби масової інформації, симпатизуючи тому чи іншому політичному лідеру чи партії і голосуючи на виборах за них. Прикметною особливістю поняття «політика» («політичне») є стосунок до питань управління, регулювання, цілеспрямованого впливу на суспільні відносини з метою їх певного упорядкування і розподілу матеріальних, людських, духовних, інших ресурсів в інтересах тих чи інших спільностей, верств, груп або суспільства загалом.

Суб'єктами такої діяльності виступають держава, різні державні та політичні інститути й установи, партії, організації, рухи і навіть окремі особистості. Для правильного розуміння сутності і призначення політики необхідно прояснити питання про основні політичні явища і процеси, вивчити зміст вироблених наукою низки ключових понять і категорій, усвідомити значення політичних знань для вироблення власної громадянської позиції.

Особливо зростає роль політології в переломні історичні моменти, коли відбуваються радикальні зміни життєвого устрою людей, їх ідеалів, цінностей, світоглядних орієнтацій. Саме такий період якісних трансформацій переживає нині наша країна.

Пропонований курс лекцій призначений допомогти студентам краще зорієнтуватись в основоположних політичних феноменах і процесах, систематизувати та конкретизувати знання, виділити головне в тих чи інших проблемах політичної науки і шляхах їх розв'язання. Такий підхід зумовив конспективний виклад передбачених навчальною програмою тем і необхідність при подальшому самостійному опрацюванні їх звертатись до рекомендованої літератури, яку було використано автором при підготовці даного видання і ознайомлення з якою істотно розширить і поглибить отримувані знання. Наприкінці книжки наведено словник термінів і персоналій.

Модуль І. Розвиток політичної науки від найдавніших часів до сьогодення

Тема 1. Політологія як наука і навчальна дисципліна

План:

1. Зародження політології, її складові.
2. Об'єкт, предмет, методи політології.
3. Категорії політології та її функції.

1. Зародження політології, її складові.

Термін «політологія» утворено з двох грецьких слів *politikē* і *logos*, що в перекладі означає «наука про політику». Тобто, ця наука являє собою широкий комплекс знань про політику у найрізноманітніших її проявах. На відміну від інших галузей суспільствознавства політологію цікавить природа влади, умови та технології її розподілу і здійснення в державно організованому співжитті людей.

Прийнято вважати, що як самостійна наука і навчальна дисципліна політологія конституювалась у 1857 році у США, коли у Колумбійському коледжі (згодом – університеті) було утворено кафедру історії й політичної науки та розпочалось її викладання як академічної дисципліни. У 1871 році в Парижі було засновано Вільну школу політичних наук, а згодом – її вивчення розпочалось у Великій Британії, Італії, деяких інших країнах. У 1948 році за ініціативою ЮНЕСКО було організовано Міжнародну асоціацію політичних наук і вирішено, що коло змістових проблем цієї науки охоплює таке:

- політична теорія та історія ідей;
- політичні інститути (конституція; центральне, регіональне та місцеве управління; соціально-економічні функції управління; публічне адміністрування);
- партії, групи та громадська думка (політичні партії, групи та асоціації, участь громадян в адміністрації та управлінні, громадська думка);
- міжнародні відносини (міжнародна політика; політика і міжнародні організації; міжнародне право).

Будучи єдиною, інтегрованою дисципліною, політологія **структурно** включає такі окремі галузі знання, які зосереджуються на вивченні тих чи інших сторін політичної дійсності:

- *політична філософія* вивчає світоглядні, ціннісні аспекти політики, владних відносин, визначає сутність, природу, призначення найважливіших політичних явищ: держави, влади, політичної організації та ін.;

- *політична історія* розглядає процес виникнення політичних інститутів, установ, їх зміну, еволюцію в часі політичних норм, систем.

- *політична теорія* вивчає типи і форми організації влади, звертається до аналізу суб'єктів політики, до форм участі їх у політичному процесі, аналізує природу і роль партій і т. д.;

- *історія політичних вчень* досліджує становлення та розвиток політичних ідей, доктрин, теорій, основних понять, категорій політології;

- *політична психологія* вивчає суб'єктивні мотивації політичної поведінки. Люди в політиці керуються не тільки раціонально осмисленими ідеалами, але і схильні діяти відповідно до емоцій, почуттів, їх поведінка може ґрунтуватися на несвідомих установках, традиціях і т. п.;

- *політична соціологія* вивчає інтереси, зміст свідомості учасників політики, менше уваги приділяє інститутам політики, а більше розглядає поведінку груп, індивідів і його причини. Якщо політологія починає з держави і досліджує, як воно впливає на суспільство, то політична соціологія починає з суспільства і досліджує, як воно впливає на державу, інститути здійснення влади;

- *прикладна політологія* спрямована на вирішення щоденних практичних завдань політичного життя суспільства, на аналіз конкретної політичної ситуації. Вона акцентує увагу на: виробленні механізмів вирішення конфліктів; технології ведення політичних переговорів; створенні сприятливого політичного іміджу; плануванні виборчих кампаній, розробці виборчих технологій; формуванні громадської думки і т. п.

2. Об'єкт, предмет, методи політології.

Під об'єктом науки розуміються сторони об'єктивної реальності, що підлягають розгляду. *Об'єктом* політології є політична сфера суспільного життя, яку вивчають і аналізують у поєднанні з особливостями її функціонування і розвитку та зв'язками з економічною, соціальною й духовною сферами. Політичну сферу суспільства вивчають також філософія, соціологія, право, історія та інші науки, але кожна з них має свій специфічний предмет. Своєрідність політології полягає в тому, що всі соціальні явища та політичні процеси вона розглядає крізь призму відносин політичної влади.

Предметом політології є політична влада, її природа і сутність, зміст і механізми здійснення. При цьому влада розглядається як сутність феномену політики, що безпосередньо стосується розподілу ресурсів і забезпечення загального порядку. Політологія вивчає універсальні та специфічні закони політичного життя, спосіб організації та реалізації влади у динаміці. Як навчальна дисципліна політологія дає знання про суб'єкти і об'єкти політики, політичні інститути, політичні процеси, політичні організації й участь у політичному житті, політичну культуру, світовий політичний процес і міжнародні відносини тощо.

В центрі науки про політику – форми і методи функціонування політичної влади, вивчення політичних теорій і концепцій, політичних систем, політичної свідомості, інтересів і поведінки політичних суб'єктів. Влада пронизує всі політичні явища і політичні процеси, що відбуваються у суспільстві. Отже, можна дати таке визначення *політології* – це галузь знань про політику, закони функціонування і розвитку політичного життя держави і суспільства, що відбивають процес включення соціальних груп, особистостей в діяльність з вираження політичних інтересів і політичної влади. Якщо стисло, то це наука про

закономірності керівництва та управління суспільними справами на основі використання публічної влади.

Політичні явища і процеси пізнаються за допомогою різних методів. Під *методом* розуміється сукупність прийомів і операцій теоретично та практичного засвоєння дійсності, а також певним чином організованої людської діяльності, що дозволяє вченому розкривати зміст предмета дослідження. Політологія застосовує як загальнонаукові логічні та емпіричні методи, так і суто політологічні. Найважливіші з них такі:

- *історичний* акцентує увагу на політичних явищах і процесах в часі і просторі, аналізує політичні зміни в контексті зв'язку минулого, сьогодення і майбутнього;

- *соціологічний* акцентує увагу на залежності політики від соціальних факторів: економіки, ідеології, культури, соціальної структури, на взаємодії соціальних груп, кожна з яких переслідує свої власні інтереси;

- *інституційний* вивчає взаємодію політичних інститутів: права, держави, політичних партій і рухів, аналізує формальні правила прийняття політичних рішень;

- *ціннісно-нормативний* передбачає вироблення ідеального політичного порядку і необхідність підведення під нього реально існуючих відносин. Завдяки його застосуванню, наприклад, формувався ідеал демократичного устрою;

- *антропологічний* передбачає виявлення в політиці ролі людини як біосоціальної істоти (в єдності її різних властивостей і якостей);

- *біхевіористський* виник в 20-30-х роках ХХ століття, дозволив вивчати політичну поведінку особистості і соціальних груп. Завдання політичної науки біхевіористи звели до опису спостережуваного поведінки, що розуміється як взаємозв'язок «стимулу» і «реакції»;

- *системний* дозволяє розкривати внутрішні взаємозв'язки складових частин політики і тим самим визначати можливості пристосування політичної системи до мінливих умов зовнішнього середовища. З його допомогою вдається визначити місце політики у розвитку суспільства, її найважливіші функції і можливості при здійсненні перетворень;

- *психоаналітичний* розглядає психологічні механізми політичної поведінки, в т. ч. несвідомі установки та їх вплив на поведінку особистості, соціальної групи. Велика увага приділяється вивченню ірраціональних чинників політичної діяльності.

3. Категорії політології та її функції.

Політологія має свій категоріальний апарат. *Категорії* – це найбільш загальні поняття, що відображають сутнісні сторони процесів і явищ дійсності. Категорії політології можна умовно поділити на дві групи:

- 1) *загальнонаукові суспільствознавчі* – застосовуються як політологією, так й іншими науками: «суспільство», «соціальні групи», «інтереси», «потреби», «держави», «партія» і т. д;

2) *спеціальні політологічні* – «політична система», «політична організація», «політичні процеси», «політичні явища», «політичні режими», «політичний інтерес», «політична дія», «політичний лідер», «політична еліта», «політична свідомість», «політична культура» та ін.

Наука про політику не стоїть на місці, вона розвивається, з'являються нові категорії. У сукупності категоріальний апарат відображає специфіку політології як науки і сприяє отриманню нового знання про те, що має місце в політичній сфері.

Політологія виконує в суспільстві ряд соціально значущих *функцій*. Ефективна їх реалізація сприяє стабільному розвитку суспільства, досягненню громадянського миру й злагоди. До таких функцій належать:

1) *теоретико-пізнавальна* – пов'язана із пізнанням політичної реальності, формуванням знань про природу влади, держави та інших політичних явищ і процесів, що допомагає виробленню оптимального політичного курсу, формулюванню обґрунтованих цілей та засобів його реалізації;

2) *прогностична* – стосується тенденцій політичного розвитку та розроблення варіантів розвитку політичних процесів з огляду на чинники міжнародні, економічні, ідеологічні, культурно-ментальні тощо, що має допомагати забезпечити суспільство від негативних наслідків і неефективних дій;

3) *соціалізаційна* – пов'язана з розвитком політичної культури громадян, з формуванням в них здатності адекватно представляти свої права та можливості свідомої участі в політичному житті;

4) *прикладна* – покликана вказувати ефективні способи перетворення на краще політичної та інших сфер суспільства на основі врахування та узгодження інтересів суб'єктів політики.

Політологія щільно взаємодіє з багатьма соціогуманітарними науками – історією, правознавством, економічною теорією, соціологією, філософією, етикою, соціальною психологією та іншими.

Політологія належить до таких наук, знайомство з якими входить у необхідний комплекс умов формування особистості. Знати політичний устрій суспільства – означає вміти орієнтуватися в складному ланцюзі взаємозв'язків різних боків громадського життя, з якими зв'язані держава і політична влада.

Зробимо висновок. Політологія є складною, комплексною наукою з відповідною структурою, що систематизує, впорядковує різноманітні знання, отримані з допомогою власне політологічних, загальнонаукових та емпіричних методів. Ця інформація дозволяє точніше, найповніше та адекватно осягати сутність політичного, його специфіку та багато вимірність, реально оцінювати завдання, потенційні ресурси політики у забезпеченні консолідації суспільства та гармонізації взаємодії соціальних спільностей. Інтегративний характер політології виявляється у прагненні поєднати у цілісній картині всі знання, отримані різними науками про політичну реальність, політичне життя, діяльність владних інститутів держави.

Запитання для контролю і самоконтролю

1. В чому полягає актуальність політології як науки?
2. Які якості майбутнього фахівця формуються під час вивчення політології в університеті?
3. Що є предметом і об'єктом політології?
4. Які методи властиві політології як науці?
5. З якими науками і у який спосіб взаємодіє політологія?
6. Чому політологію вважають комплексною наукою?

Тема 2. Основні етапи розвитку світової політичної думки

План:

1. Античний період світової політичної думки.
2. Політична думка Середньовіччя та Відродження.
3. Політичні вчення періоду буржуазних революцій та Просвітництва.
4. Західна політична думка кінця XIX – XX ст.

1. Античний період світової політичної думки.

У працях мислителів Давньої Греції аналізується антична соціально-політична практика. Поставало питання, якою має бути найкраща форма державного правління. Прибічником «поміркованої» цензової демократії був Демокрит. На користь аристократичного правління висловлювались Піфагор, Геракліт, Сократ.

Центральною проблемою в Платона є пошук та обґрунтування ідеальної держави. В ній мають бути три верстви: *правителі*, достоїнством яких є мудрість; *воїни*, яких від інших відрізняє хоробрість; *виробники* (ремісники, купці, землероби, актори), для яких характерно наситити свій шлунок і емоції. Такий поділ відповідає необхідності поділу праці, тому що кожен вид діяльності вимагає певних знань і навичок. Ідеальна держава Платона ієрархічна. Справедливість як принцип досконалої держави полягає в тому, аби кожен стан займається своєю справою і мав своє особливе становище. Для приборкання людського егоїзму Платон пропонував обмежити споживання тільки найнеобхіднішим, заборонити для перших двох верств приватну власність та створення сім'ї.

Аристотель на основі вивчення конституцій та інших матеріалів 158 полісів розробив класифікацію форм державного правління. Він запропонував два критерії для визначення правильних та неправильних форм: кількісний (править або один, або декілька, або більшість) та якісний (наскільки для даної влади властиві законність і турбота про спільне благо). Влада одного правильна – це монархія, неправильна – тиранія. Влада небагатьох правильна – аристократія, неправильна – олігархія, влада більшості правильна – політія (ідеал для Аристотеля), неправильна – демократія, за якої при владі переважають

бідні, які не мають необхідного виховання і якостей для того, щоб займатися управлінням.

Аристотель відкинув ідею Платона про ліквідацію приватної власності і сім'ї, але попереджував про небезпеку надмірної майнової нерівності у суспільстві, яка призводить до суспільної нестабільності та виступів бідних проти багатих. Вихід з цього становища він пов'язував з формуванням потужного середнього класу власників, чим досягається суспільна рівновага і політична стабільність.

Визначним представником давньоримської політичної думки був Марк Тулій Цицерон. Він визначав республіку як «справу народу», підкреслюючи, що та є об'єднанням людей, пов'язаних згодою у питаннях права і спільністю інтересів.

2. Політична думка Середньовіччя та Відродження.

Розвиток європейської середньовічної думки перебував під вирішальним впливом християнської релігії і римсько-католицької церкви. Один із її родоначальників – Августин Блаженний у своєму трактаті «Про град Божий» розвинув концепцію розмежування влади на релігійно-церковну і світську (державну). І хоча Августин виступав за самостійність кожної з них, однак фактично ставив духовну владу вище світської.

Ідея зверхності духовної влади над державною отримала подальший розвиток у вченні Фоми Аквінського. Хоча будь-яка державна влада має божественне призначення, не виключено, що конкретні її форми можуть суперечити божественній волі: правителі забувають про заповіді Христа, справедливість і загальне благо. У такому разі церква має право на опір гріховній владі.

Епоха Відродження дала поштовх розвитку буржуазних відносин, секуляризації, становленню сучасних держав, поширенню знань. Одним із засновників сучасної політичної науки став Ніколо Макіавеллі, який уперше розмежував суспільство і державу, запровадивши власне термін «державна» (*stato*). Макіавеллі доводив, що політика керується не моральними чи релігійними критеріями, а має власну автономну систему цінностей, головні з яких – інтереси держави. В основі дій політика – доцільність і вигода. З його роздумів випливав висновок: «мета виправдовує засоби», а в політичному лексиконі затвердилося поняття «макіавеллізм», під яким розуміють політику, засновану на зневажанні норм моралі, на інтригах і на насильстві.

Якщо у мислителів минулого головною була проблема, як використати державну владу, щоб досягти справедливості і загального блага, то для Макіавеллі центральною є проблема самої влади і засобів, що дозволятимуть цю владу завоювати, утримати і розширити. Розкриттю подібних владних технологій він присвячує свою головну працю «Державець». Серед порад, які він дає політикам, такі:

- вміти грати людськими пристрастями;
- покладатися на силу або закон;

- використовувати страх і любов, але віддавати перевагу діям на підданих через силу і страх;

- прагматично використовувати брехню і відмовлятися від обіцянок.

Ідеалом для Макіавеллі виступає політик, який поєднує риси лева (силу, вміння нав'язати страх у підданих) й одночасно лисиці (хитрість, здатність до інтриг). Макіавеллі відкрито заявляє про утилітарне використання релігії. Для нього релігія – це засіб впливу в руках держави.

Проблема сутності держави знайшла подальше вивчення в працях французького мислителя Жана Бодена. Він вказав на головні ознаки держави, що відрізняють її від усіх інших форм людського спілкування: «правове управління» і суверенітет. Суверенітет, писав вчений, це постійна і абсолютна влада, право творити та вимагати виконання законів. Носієм суверенітету є не народ, а монарх.

Гуманізм епохи Відродження знайшов вираження у формуванні утопічного соціалізму. Ідеї цього вчення сформулювали Т. Мор у творі «Утопія» і Т. Кампанелла в «Місті сонця». Вони мріяли про знищення приватної власності, загальнообов'язкову працю, рівний розподіл суспільних благ.

3. Політичні вчення періоду буржуазних революцій та Просвітництва.

Новий час у Європі – епоха буржуазних революцій, остаточного визнання розуму як основи пізнання й перетворення на краще суспільства. Основними політичними доктринами стали теорії *«природного права»* і *«суспільного договору»*. Засновником цих концепцій вважається голландський юрист і дипломат Гуго Гроцій. На його думку, природні права обумовлені самою людською природою і за змістом є свободою будь-якої людини використовувати свої сили для збереження власного життя. Він виділяв природне право та волеустановлене, яке в свою чергу розділив на божественне право і людське право.

На основі концепції природного права виникла договірна теорія походження держави, що трактує її появу як результат свідомої діяльності людей. Теорія спирається на виділення двох станів людей: природного (бездержавного) і громадянського (заснованого на державній владі і юридичних законах). Цей перехід здійснюється через укладання договору між людьми. В особі держави (уряду) люди отримують безпеку і захист їхніх природних прав.

Томас Гоббс писав, що природний стан людей – це війна всіх проти всіх, яка випливає з необмеженої свободи кожного. Інстинкт самозбереження штовхає людей до укладання договору. Жертвуючи своєю свободою, вони здобувають захист з боку суверена – держави, яка, навіюючи страх своїм підданам, здатна припинити постійну війну людей. Уклавши договір, вони вже не мають права від нього відмовитися.

Джон Локк дав інше трактування природному стану і відносинам людей з державною владою після підписання договору. Він вважав, що більшість людей наслідують природним правам через свою розумність і доброту. Створивши

державу (своєрідного опікуна), народ виступає і як його підопічний, і як його засновник. Останнє дає право народу скасовувати закони, які суперечать його інтересам. Більше того, народ має право відібрати владу у тих правителів, які порушують природні права.

Дж. Локк вважається засновником лібералізму, адже саме його уявлення про природні права людини покладено в основі цієї політичної ідеології. До природних, невідчужуваних прав людини Локк включив:

- право на життя, що захищає безпеку людини;
- право на свободу, що знищує пригнічення людини і дає можливість визначити своє життя відповідно до своїх бажань;
- право на власність – працювати і володіти результатами своєї праці. На переконання Локка, власність має бути недоторканною від свавільних дій влади і держави.

Концепцію народного суверенітету розробив Жан-Жак Руссо, який вважав, що законодавча влада не може бути передана парламенту, а повинна здійснюватися безпосередньо народом, його спільною волею. Тих громадян, які не усвідомили свого права на свободу і відмовляються підкорятися спільній волі, можна примусити бути вільними. Отже, індивід перетворюється в неподільну частину колективного цілого.

Шарль Луї де Монтеск'є розробив класичну теорію поділу влади, головні положення якої такі:

- 1) кожна гілка влади відповідає за виконання певних функцій:
  - законодавча влада приймає закони, обов'язкові для всіх громадян;
  - виконавча влада відповідає за практичне втілення законів;
  - судова влада відповідає за безпеку громадян.
- 2) взаємоконтроль гілок влади, що дозволяє досягти балансу сил.

Послідовником його ідей був один із творців американської конституції Джеймс Медісон. Ефективність поділу влади він пов'язав з механізмом струмувань і протипаг, що дозволило усунути загрозу узурпації влади будь-ким.

Філософську основу теорії правової держави заклав Іммануїл Кант. Згідно з його ученням, держава – це поєднання множинності людей, що підпорядковуються праву. Але сама влада повинна бути обмежена правом, інакше вона ризикує перерости в свавілля і тиранію.

4. Західна політична думка кінця XIX – XX ст.

На початку XIX ст. виник консерватизм, який виступав проти революційних змін, що відбувалися з 1789 р. і були спричинені Французькою революцією, за збереження органічної цілісності суспільства на основі його традицій, за порядок, підтримуваний релігійними почуттями та вірою.

Ідеї лібералізму збагачувалися Бенджаміном Констаном, який показував, що громадянська свобода розкривається в правах індивіда у вигляді свободи віросповідання і слова, свободи зборів, недоторканності особистості та власності. Алексіс де Токвіль вважав, що демократичні перетворення є універсальним процесом, викликаним утвердженням соціальної рівності. Однак

постала проблема захисту індивідуальної свободи від «тиранії більшості», адже за умов демократії більшістю може бути придушена будь-яка незгода з громадською думкою. Гарантією проти цього, на думку Дж. Ст. Мілля, повинна бути абсолютна свобода думки і тому придушення дискусій несправедливе і навіть шкідливе для суспільства.

Соціалістичні учення були представлені в працях Шарля Фур'є, Роберта Оуена, Анрі де Сен-Симона, що стало вихідним моментом для марксистської теорії К.Маркса і Ф.Енгельса.

Вагомий внесок у теорію політики зробив Макс Вебер, збагативши її класифікацією типів легітимного панування, теорією раціональної бюрократії, концепцією плебісцитарної демократії.

В. Парето і Г. Моска започаткували концепції елітизму. У США в 30-х р. ХХ ст. зародився біхевіоризм як напрям, що ставив за мету, насамперед, опис фактів, вдосконалення методики спостереження політичних явищ і процесів. Це передбачає розгляд лише фіксованої належним чином поведінки, аналіз її проявів на основі математичних і статистичних даних, перебування вченого безпосередньо на місці події і переваги тим процесам, які піддаються живому спогляданню і точному обрахуванню.

Проблеми масової комунікації аналізував Г. Лассуел, громадської думки – П. Лазарфельд. Концепцію поліархії, що наголошує на керівній ролі в суспільстві спеціалізованих та диференційованих елітних груп, які є одночасно і суперниками, і співниками, розробив Роберт Даль.

В цілому у сучасній західній політології переважає погляд на політику як діяльність, спрямовану на контроль і примирення різних інтересів у межах держави. В руслі цього інтенсивно досліджується плюралістичний характер політичного процесу. Основна функція плюралізму – легітимізація різноманітності, спрямована на утвердження свободи всіх соціальних і політичних груп виявляти й захищати свої законні інтереси. Політичний плюралізм розглядається як основа для досягнення фундаментальних демократичних цінностей – свободи, рівності, справедливості. Саме громадянські свободи мають домінувати над державними інтересами і не можуть бути обмежені інтересами національної безпеки.

***Зробимо висновок.** Мислителі стародавніх цивілізацій у рамках філософського знання створили й розвивали політичні теорії, що ставили в центр уваги питання про сутність, походження, цілі, основні форми й шляхи еволюції держави, її впливу на громадян тощо. Головні серед них – пошук підвалин найкращого порядку, оптимальної форми правління, обґрунтування ідеї необхідності долучення до управління тих, хто насправді вміє управляти. За тих часів були вже виокремлені такі важливі поняття політичної науки як «влада», «політика», «державна», «республіка», «монархія», «право», «демократія», «аристократія», «свобода», «тиранія» та інші.*

За доби Середньовіччя та Відродження було сформульовано важливі теоретичні ідеї щодо походження, природи, механізмів державної влади, її взаємодії з суспільством та народом, які підготували підґрунтя для розвитку

раціоналістичних політичних концепцій мислителів Нового часу, які у наш час відрізняються багатоаспектністю проблематики і різноманітністю парадигмальних підходів.

Запитання для контролю і самоконтролю

1. Що було центральною проблемою у роздумах Платона про державу?
2. Що нового в учення про державу і владу вніс Аристотель?
3. В чому полягає сутність концепції Августина, яка була розроблена ним у трактаті «Про град Божий»?
4. Хто з мислителів уперше запровадив поняття «stato» і для чого?
5. Яким чином характеризував сутність «природного права» і «суспільного договору» Гуго Гроцій?
6. Що нового у теорію «суспільного договору» внесли Томас Гоббс і Джон Локк?
7. Хто з мислителів уперше запропонував поділ влади на законодавчу, виконавчу і судову і з якою метою це було зроблено?
8. Яким чином збагачували ідеї лібералізму Бенджамін Констан, Алексіс де Токвіль, Дж. Ст. Мілль?

Тема 3. Розвиток політичної думки в Україні

План:

1. Українська політична думка в X-XVIII ст.
2. Українська політична думка XIX ст.
3. Українська політична думка першої половини XX ст.

1. Українська політична думка в X-XVIII ст.

Історія політичної думки в Україні нерозривно пов'язана з політичною історією українського народу. Політичний процес спонукав формування і розвиток політичних ідей, які, в свою чергу, стимулювали державотворчі політичні дії в українському краї.

На початкових етапах своєї еволюції, особливо на першому з них – часів Київської Русі (X-XIII ст.) українська політична думка розвивалась під впливом політичної думки Візантії. Основними творами, яких відображені політичні ідеї, були «Слово про Закон і Благодать» митрополита Іларіона, «Руська правда» Ярослава Мудрого, «Повчання дітям» Володимира Мономаха, «Повість минулих літ» літописця Нестора та ін. У згаданих творах було порушено такі політичні проблеми:

- забезпечення незалежності та єдності Русі;
- утвердження рівноправного статусу Київської Русі серед інших країн світу;
- закріплення норм права і християнської моралі в суспільних і міжособистісних стосунках;

- верховенство світської влади над церковною;
- засудження князівських міжусобиць.

Важливе місце у розвитку державно-політичної думки у Київській Русі мало «Слово о полку Ігоревім» (XII ст.), в якому розвинена ідея необхідності політичного об'єднання руських земель і припинення міжусобної боротьби перед небезпекою іноземного поневолення.

Наступний етап розвитку української політичної думки пов'язаний з галицько-волинським і польсько-литовським періодами української історії (XIV – перша половина XVII ст.) Його початок збігся в часі переходом під владу іноземних держав – Золотої Орди, Великого князівства Литовського та Польщі. Становище тимчасово стабілізувалося лише з Люблінською унією 1569 р., за умовами якої більша частина України була інкорпорована до складу Польського королівства. Розвиток української політичної думки за цих умов значно загальмувався.

Руйнація української державності та територіальне розчленування України істотно вплинуло на стан і зміст політичної свідомості народу. Основними проблемами, які знайшли відображення в політичних ідеях України в XVI-XVIII ст. є питання влади, походження та суті держави, розбудови української державності, прав і свобод членів суспільства. Серед багатьох імен українських мислителів та політичних діячів, у творчості яких знайшли відображення політичні погляди цього періоду, можна назвати С. Оріховського, І.Вишенського, П.Могилу, С.Яворського, Ф.Прокоповича, гетьманів Б.Хмельницького, І.Виговського, І.Мазепу, П.Орлика та ін.

Головні роздуми С. Оріховського обертаються навколо двох тем: по-перше, вдосконалення державного устрою в дусі принципів гуманізму і справедливості; і, по-друге, необхідності захисту її від турецької загрози. Мислитель чудово усвідомлює, що світ за своєю природою є багатоманітний. Тому, наголошує він, хай буде в кожного стану свій власний порядок, свій спосіб життя, свої обов'язки. І через це досягатиметься гармонія. Двома джерелами усіякої незгоди у суспільстві називаються поділ (майновий, становий, конфесійний, інший) на «мое» – «твое» і боротьба верхівки за свої егоїстичні цілі. Таке роз'єднання єдиного державного організму виявляється вкрай шкідливим. Звідси випливає вимога до верховної влади приборкати або позбутися неефективних чиновників, на їх місце запросити людей, від яких буде державі користь. При цьому не має значення, з якої країни ці люди походять. С. Оріховський закликав послідовно дотримуватися вимог закону, незалежності судової системи як засобу досягнення між громадянами миру і злагоди.

Інша тема пов'язана з організацією протидії турецькій експансії. С. Оріховський викриває політику релігійної нетерпимості турецького султана Сулеймана і закликає до превентивно-активної боротьби проти тих, хто чинить нелюдське, нетерпиме. Для обґрунтування своєї позиції він звертається до чотирьох груп категорій: 1) загальнофілософських, приміром, «людський рід», «свобода», «мудрість», «рівність», «наука» тощо; 2) політико-правових, таких як «республіка», «міжнародне право», «природне право», «тиранія», «капітуляція», інших; 3) морально-етичних – «підступність», «обман»,

«лицемірство», «клятвопорушення», «справедливість»; 4) релігійних – «віра», «братня любов», «християнство», «магометанство» тощо. З цього видно, що саме С. Оріховський уперше у вітчизняній думці застосував міждисциплінарний аналіз суспільно-політичної сфери, чим досягається всебічність, глибина, об'єктивність, достовірність висновків.

Видатний український полеміст І.Вишенський виступав із критикою тогочасного суспільного ладу та шляхти. Він заперечував як абсолютизм духовної влади (Папи Римського), так і абсолютизм світської влади (королів, царів).

Вагомий внесок у розвиток української політичної думки зробила Києво-Могилянська академія. Її засновник П. Могила майбутнє української держави пов'язував з національно-визвольною боротьбою українського народу. На чолі цієї держави повинен був стояти сильний православний володар, вірний вірі в Бога, від якого одержав владу, і гуманний в стосунках з підданими. Визначальну роль у духовному об'єднанні народу має відігравати церква і підтримувана нею культурно-просвітницька діяльність.

Національно-визвольна революція середини XVII ст. і створення козацько-гетьманської держави започаткували нову фазу розвитку української політичної думки (середина XVII – XVIII ст.). Цей період її еволюції характерний, насамперед, посиленою увагою до осмислення проблем міжнародних союзів і міждержавних об'єднань України з Польщею, Росією, Османською імперією, Кримським ханством та іншими суб'єктами тогочасної міжнародної політики.

Розв'язання порушених проблем було запропоновано на державному рівні Б.Хмельницьким у «Березневих статтях» 1654 р. та І. Виговським і Ю.Немиричем у Гадяцькому трактаті» 1658 р.

Помітний внесок в історію політичної думки зробили Стефан Яворський та Феофан Прокопович. С. Яворський відстоював рівноправність світської та духовної знаті, намагався пристосувати ряд православних догм до католицьких схем. Ф. Прокопович став ідеологом політичних і церковних реформ у Росії. Він уперше в умовах російської держави розробив концепцію освіченого абсолютизму, базуючись на теорії природного права й суспільного договору. Плідною була його думка, що форма держави залежить від розмірів її території і тому для великомасштабних держав придатною вважав монархічну форму правління.

Визначною пам'яткою української політичної думки козацько-гетьманської доби стала «Конституція прав і свобод Запорозького Війська» (1710). Вона опиралася на ідею поділу влади, передбачала незалежний військовий суд для вирішення конфліктів між загальною Радою та гетьманом, включала положення про необхідність уникнення зловживань владою та її чесний і справедливий характер.

2. Українська політична думка XIX ст.

Новітній етап розвитку української політичної думки пов'язаний з лібералізацією суспільних відносин і підняттям могутньої хвилі українського національного відродження на початку XIX ст. Вагомий вклад у розвиток

політичних поглядів зробили представники Кирило-Мефодіївського товариства. Члени цієї організації – М. Костомаров, М. Гулак, В. Білозерський, М. Куліш, Т. Шевченко та інші – були прибічниками ідеї слов'янської республіканської федерації.

Першим українським політологом слід вважати Миколу Костомарова, який досконало знав історію України, інших слов'янських народів і в своїх дослідженнях опирався на досягнення світової філософської, історичної і соціологічної думки. Рушійними силами української історії вчений вважав народні маси, їхню самосвідомість.

Дослідження політичної історії України проводили такі визначні вчені та громадські діячі, як В. Антонович і М. Драгоманов. Так, Антонович писав про вроджену нездатність і нелюбов українського народу до державного життя і перманентність опозиції до будь-якої форми держави; несумісність принципів демократизму з існуванням бюрократичного апарату; ототожнення демократії з народоправством, а українського народу – с трудовим селянством. М. Драгоманов продовжив традиції Кирило-Мефодіївського братства. Політичний світогляд М. Драгоманова побудований на таких засадах:

- визнання за державою можливості координації соціально-економічного життя;
- ідея еволюції політичної системи Росії як засобу проведення широких політичних реформ;
- ідея культурництва, тобто переконання в тому, що визвольна боротьба має вестися лише просвітницькими засобами;
- важливість зв'язку України із Західною Європою, оскільки саме та виступатиме джерелом прогресу першої;
- ідея федерації і «громадівського соціалізму» як вирішальних умов перебудови Російської імперії на автономних началах.

Одним із представників революційно-демократичної течії у політичній думці був Іван Франко. Серед проблем, які ним розглядалися, були аграрна проблема. І. Франко був соціалістом, але не виступав за диктатуру пролетаріату, акцентуючи увагу не на класових, а на загальнолюдських вартостях. Соціалізм, за І. Франком, мав опиратися на широке самоврядування общин-повітів і країв. Мислитель виступав за рівність усіх націй і вважав, що найкращим вирішенням національної проблеми було б утворення державних об'єднань федеративно-конфедеративного типу.

Визначне місце в історії української політичної науки XIX - початку XX ст. посідає Михайло Грушевський. Його політичні погляди викладені у таких творах, як «Початки громадянства», «Хто такі українці і чого вони хочуть» та ін. Три категорії посідали головне місце в його суспільно-політичних поглядах: «народ», «державна», «герой в історії». Під «народом» він розумів «село, українське селянство». Вся історія українського народу, твердив Грушевський, це розбудження енергії національної самоохорони перед небезпекою видимої національної смерті. На такій історичній основі виростають ідеали українського народу: «народний ідеал справедливості», свободи, рівності та ін.

М. Грушевський був федералістом в поглядах на майбутню українську державу. Він сподівався на чесну і справедливу державну федерацію з Росією і тільки сувора політична дійсність переконала його в необхідності проголошення повного суверенітету УНР.

3. Українська політична думка першої половини ХХ ст.

Першим, хто відкрито заявив про колоніальний статус України у складі Російської імперії та право українського народу на самовизначення, був Микола Міхновський. На його думку, «державна самостійність є головною умовою існування нації». Він пропонував йти до незалежності проторованими шляхами західних країн, використовуючи творчі потенції націоналізму. Саме М. Міхновському належить гасло «Україна – для українців!», яке стало невід’ємною ознакою українського інтегрального націоналізму. В брошурі «Самостійна Україна» він чітко поставив питання про незалежну українську державу, публічно заявив про законне право українського народу самостійно вирішувати свої проблеми.

Віра в націю як найвищу суспільну цінність стала центральною в Дмитра Донцова, який увійшов в історію української політичної думки як автор ідеології «інтегрального» націоналізму. Підставами українського націоналізму, на його думку, були:

- вольовий принцип;
- постійне прагнення до боротьби за незалежність;
- романтизм і фанатизм у національній боротьбі;
- необхідність виховання нової політичної еліти;
- орієнтація на примус у процесі боротьби за незалежність.

Націоналістична ідеологія в творчості Д. Донцова дала поштовх тієї суспільно-політичної думки, що сповідувала принцип: мета виправдовує засоби. Цієї думки дотримувались Є. Коновалець, А. Мельник, С. Бандера та інші проповідники українського націоналізму.

Представником державницького націоналізму був український правник, політолог С. Дністрянський. Він відстоював ідею національно-демократичної держави. Базовими для націонал-демократичного напрямку були такі засади:

- інтерес нації та держави - найвищий критерій історичної оцінки в разі домінування суверенності нації на суверенністю держави;
- обґрунтування права українського народу на самовизначення в межах власної етнічної території;
- ідеї демократичного політичного режиму і республіканської форми правління як основи політичного ладу української нації;
- визнання національної ідеї та психології основою буття й сутності нації.

20-ті роки ХХ ст. з’явилися наукові твори В’ячеслава Липинського – видатного історика і політолога. Він заснував консервативну школу в українській політології. Доктрина українського консерватизму зводиться до таких основних положень:

- політичним ідеалом для України є спадкова монархія, очолювана гетьманом як символом української національної ідеї;
- особливий політичний режим влади класократія є протиположністю до республіканської парламентської демократії;
- суть класократії полягає в пануванні активної меншості (аристократії), що складається із кращих (за духом, здібностями, активністю) людей;
- реалізація доктрини консерватизму стосовно поширення консервативної ідеології, християнської релігії та солідаризму.

У центрі поглядів В. Липинського – концепція хлібороба-власника, з якої випливає, що монархія – це трудова держава, що спирається на організацію трудових, продукуючих класів, насамперед, на хліборобський клас. Політичне кредо В. Липинського – «до української нації через українську державу». Держава для нього – це найдосконаліша, найвища форма організації всіх духовних і матеріальних сил нації.

***Зробимо висновок.** Закономірним наслідком розвитку української суспільно-політичної думки стало конституювання ідеї незалежності й відродження української нації та української державності, що викристалізувалися на початку ХХ століття і стали провідними та інтегруючими для представників різних ідейно – політичних орієнтацій і громадянських рухів в Україні, так і за її межами.*

Запитання для контролю і самоконтролю

1. Що було у центрі уваги української політичної думки за часів Київської Русі (X-XIII ст.) ?
2. Які зміни в політичних ідеях України відбулись у XVI-XVIII ст.?
3. З якою подією пов'язана активізація суспільно-політичної думки наприкінці 40-х років XIX ст.?
4. На яких засадах побудований політичний світогляд Михайла Драгоманова?
5. Які категорії посідали головне місце в суспільно-політичних поглядах Михайла Грушевського?
6. Хто наприкінці XIX ст. і яким чином обґрунтував право українського народу на самовизначення?
7. Хто є автор концепції інтегрального націоналізму?
8. Який мислитель вважається засновником ідей консерватизму в українській політичній думці і які головні положення вони включають?

Тема 4. Політика і влада. Механізми реалізації

План:

1. Політика як соціальне явище.

2. Сутність влади, її джерела та ресурси.
3. Ознаки та функції політичної влади.
4. Принципи організації і функціонування влади.

1. Політика як соціальне явище.

На ранніх етапах людського суспільства, коли люди були об'єднані кровноспорідненими зв'язками, необхідності в політиці не було. Суспільство ще не знало тоді різкого протиставлення інтересів. Звичаї, традиції, релігійно-міфологічні вірування природним чином регулювали як процес задоволення потреб, так і підтримували цілісність соціуму. Однак, по мірі прогресу матеріального виробництва, ускладнення суспільства, зростання його багатомірності, постала проблема врегулювання суперечливих інтересів та збереження його цілісності. Затребуваною виявилась інша організація суспільства – виникла держава, яка за рахунок використання засобів примусу здатна забезпечувати необхідні загальнообов'язкові форми соціальної поведінки для усіх верств населення. Сформувалась особлива верства людей, що здійснювала владу й управління населенням, а сукупність задіяних для цього засобів, способів, прийомів і форм вже постала як політика.

Існують різні концепції *політики*. *Соціальні* дефініції політики трактують її як суперництво певних суспільних груп, класів і націй (Карл Маркс) чи зацікавлених груп (Артур Бентлі, Девід Трумен) з метою реалізації своїх інтересів за допомогою влади.

Правові концепції політики вважають політику, державу похідними від права і, насамперед, від природних прав людини, що лежать в основі публічного права, законів і діяльності держави. Яскравий приклад правової концепції політики – теорії суспільного договору, творцями якої є мислителі Бенедикт Спіноза, Томас Гоббс, Жан-Жак Руссо, Іммануїл Кант. Суть цих теорій полягає в трактуванні політики і насамперед держави як спеціалізованого інституту з охорони властивих кожній людині від народження фундаментальних прав: на життя, свободу, безпеку, власність тощо.

Нормативний підхід допускає розгляд політики, виходячи з ідеалів, цінностей, цілей і норм, що мають реалізуватися в процесі здійснення політики. У такому розумінні політика є видом діяльності, спрямованим на досягнення загального блага. Загальне благо включає такі цінності, як справедливість, мир, свободу та ін., мета політики – служіння цьому загальному благу, норми політики – конкретні правила, закони, що ведуть до його досягнення.

Субстанціональні визначення орієнтуються на розкриття тієї першооснови, з якої складається політика. Найпоширенішим з них є трактування політики як дій, спрямованих на владу: її створення (захоплення), утримання і використання (Макс Вебер, Гарольд Лассуел, Роберт Даль а ін.). Політика, – писав М. Вебер, – це «прагнення до участі у владі або до набуття впливу на розподіл влади, або між державами, або всередині держави між соціальними спільностями людей».

Інституціональні визначення характеризують політику через організації, інститути, де втілюється та матеріалізується влада, насамперед через найважливіший інститут – державу.

Антропологічні визначення намагаються відшукати більш глибоке її джерело, що існує в природі людини. Звідси політика – це форма цивілізованого спілкування людей на основі права, спосіб колективного існування людини.

Діяльнісні визначення характеризують політику як процес підготовки, прийняття і практичної реалізації обов'язкових для всього суспільства рішень. Діяльнісна інтерпретація політики широко використовується, зокрема, в теорії політичних рішень, а також у телеологічних трактуваннях політики, в яких остання розглядається як діяльність, спрямована на ефективне досягнення колективної мети.

Як правило, розрізняють політику внутрішню, зовнішню і світову (міжнародну). *Внутрішня* політика охоплює основні напрями діяльності держави щодо регулювання взаємодії людей усередині суспільства. Залежно від галузі суспільних відносин, яка є об'єктом політичного впливу, можна говорити про економічну, соціальну, культурну, енергетичну, національну, правову, демографічну, екологічну та іншу політику. *Зовнішня* політика охоплює весь комплекс питань, пов'язаних з регулюванням відносин держави з іншими державами. Зовнішньополітична діяльність будь-якої держави спрямована, насамперед, на забезпечення інтересів народу (нації) у його (її) відносинах з іншими народами (націями). *Світова* політика найчастіше ототожнюється із зовнішньою, проте вона має і свій специфічний аспект, пов'язаний із забезпеченням узгодженої діяльності світового співтовариства держав щодо вирішення тих чи інших гострих проблем сучасності.

У політиці виділяють чотири рівні *суб'єктності*:

- 1) цілісна, організована, велика суспільна група, утворена на основі етнічної або соціально-класової диференціації (нація, суспільний клас, населення якої-небудь території, демографічна група тощо);
- 2) організація великої суспільної групи (державні інститути, партії, рухи, професійні спілки, організації тощо);
- 3) органи і ланки політичних організацій від «центру» до «місць»;
- 4) конкретний індивід (політичний лідер, суспільний діяч, звичайна людина-виборець).

Первинним суб'єктом політики є народ (соціальні групи, класи, верстви, індивіди), вторинним – створені ним політичні інститути й організації. Коли народ демократичним шляхом формує владу, він реалізує своє суверенне право первинного суб'єкта, однак змушений підкоритися створеній ним державі вже в ролі об'єкта політики. Тобто, взаємовідносини «суб'єкт – об'єкт» мають рухомий характер.

Отже, політика виникла з необхідності підпорядковувати індивідуальні та групові інтереси всезагальному, який полягає у збереженні цілісності та єдності розшарованого суспільства. У політиці, як сфері життєдіяльності людей, виявляються відмінності інтересів різних груп, які, з одного боку – стикаються, а з іншого – взаємно узгоджуються. Політика є продуктом свідомої, а часом – і

свавільної діяльності людей, рушійною силою якої виступає певний інтерес. Проте в цілому політика виражає загальне благо як суспільно інтегрований інтерес.

2. Сутність влади, її джерела та ресурси.

Центральне місце у політиці посідає *влада*. Соціальна сутність влади визначається тим, що вона виникає в суспільстві, створює загальні правила поведінки і тим самим надає організованості, доцільності і розумності людським взаємодіям, сприяє інтеграції людей у спільноти та впорядковує багатоманітність людських потреб і інтересів. Забезпечуючи цілісність соціуму, влада в той же час може мати руйнівний щодо нього вплив, здійснюватися на шкоду більшості населення.

Існують різні тлумачення природи влади:

1) *біхевіористська* концепція влади (Г. Лассуел, Дж. Кетлін) виводить владні відносини з природи самої людини, розглядає її як особливий тип поведінки, за якого одні люди командують іншими, а інші їм підкоряються. Запропоновано три «моделі» політичного процесу: силову, ринкову, ігрову:

- а) «силова модель» – «воля до влади»;
- б) «ринкова модель» – «влада продається й купується»;
- в) «ігрова модель» – «політика – це театр та поле гри».

Перемагає той, хто виявляється найбільш сильним;

2) *психологічна* концепція влади (З. Фрейд, К. Юнг). Влада – це поведінка реальних індивідів, витoki влади коріняться у свідомості та підсвідомості людей. Прагнення до влади, і особливо оволодіння нею, виконують функції суб'єктивної компенсації фізичної або духовної неповноцінності;

3) *системна* концепція влади. Існування та продукування влади залежить не від індивідуальних відносин до суспільства, а від соціальної системи. Три підходи:

а) *макропідхід* (Т. Парсонс, Д. Істон) – влада є способом організації, посередником у політичній системі, умовою її виживання, засобом прийняття рішень і розподілу цінностей;

б) *мезопідхід* (М. Кроз'є, Н. Луман) – влада аналізується у співвідношенні з підсистемами суспільства, з його організаційними структурами, влада є засобом соціального спілкування, що дозволяє регулювати групові конфлікти і забезпечувати інтеграцію суспільства;

в) *мікропідхід* (Т. Кларк, М. Роджерс) – влада виступає як взаємодія індивідів у рамках специфічної соціальної системи;

4) *телеологічна* концепція (Б. Рассел). Влада – це здатність досягти поставленої мети, отримувати намічені результати;

5) *структурно-функціональна* концепція (Т. Парсонс). Суспільство має ієрархію, яка диференціює управлінські та виконавські ролі. Влада є відношенням носіїв цих нерівноправних ролей. Функціонування влади забезпечує життєздатність самого суспільства;

б) *реляціоністська* концепція. Влада як відносини між особами, за яких одна з них впливає на іншу;

7) *конфліктна* концепція влади. Влада як можливість прийняття рішень, що (К. Маркс, Ф. Енгельс) виходить з того, що влада носить класовий характер, а тому являє собою відносини панування та підкорення. Головне місце в системі соціальної влади належить державній владі.

Отже, **політична влада** – це здатність і можливість здійснювати певний вплив на політичну діяльність і політичну поведінку людей та їх об'єднання за допомогою будь-яких засобів – волі, авторитету, права, насильства тощо.

Джерела влади: авторитет, сила, престиж, закон, багатство, знання, харизма, таємниця, інтерес.

Ресурси влади – це сукупність засобів і методів, застосування яких забезпечує вплив суб'єкта влади на об'єкт (особистість, групу, суспільство загалом) і досягнення поставлених цілей.

Так, давньокитайський мислитель Конфуцій вважав ресурсами влади правителя його власний приклад і слідування моральним принципам. На думку Н. Макіавеллі, головними ресурсами правителя є любов і страх. Е. Тоффлер до традиційних ресурсів влади відносить силу, багатство, знання.

Сучасні українські вчені основними ресурсами влади вважають: *економічні* – матеріальні цінності, необхідні для суспільного виробництва і споживання, земля та її надра, гроші, нерухомість тощо; *соціальні* – здатність підвищувати соціальний статус або ранг, місце в соціальній структурі; *політико-правові* – конституцію, закони, програмні документи політичних партій; *силові* – зброю і апарат фізичного примусу, спеціально підготовлені для цього люди; *інформаційні* – знання та інформацію, а також засоби їхнього отримання та розповсюдження; *демографічні* – людину як універсальний ресурс, яка створює інші ресурси.

На сучасному етапі розвитку суспільства влада прагне до розмаїття ресурсів, застосування котрих забезпечуватиме максимальний вплив з боку суб'єкта. Найменш помітними для людей є використання культурно-інформаційних ресурсів, таких як знання, інформація, засоби їхнього розповсюдження, особливо каналами Інтернету. Від того, наскільки влада ефективно використовує ці ресурси, залежить значною мірою стабільність існування влади всередині держави та конкуренція країни на міжнародній арені.

3. Ознаки та функції політичної влади.

Особливостями політичної влади є те, що вона закріплює пріоритетність інтересів суб'єктів влади, які для всіх верств населення стають загальнообов'язковими. При цьому пануючий суб'єкт має перевагу (статус, авторитет, інформованість, знання та ін.). *Панування* визначається як механізм здійснення влади, який приймає форму соціальних інститутів і передбачає поділ суспільства на пануючу і підлеглі групи, виділення особливого апарату управління. Панування – це політичний порядок, при якому одні командують, а

інші підкоряються, хоча перші можуть перебувати під демократичним контролем з боку других. Панування включає економічні, політичні, ідеологічні аспекти. Багато політологів вважають економічне панування найбільш важливим, бо це влада власників засобів виробництва, грошей, інших суспільних багатств. Гроші роблять сильний вплив на проведення виборчих кампаній і підсумки виборів, використовуються для підкупу політиків, для впливу на засоби масової інформації і так далі. В умовах демократії домінуючими формами панування суб'єктів мають бути політичний вплив, довіра, співробітництво, стимулювання, а також залучення народних мас до прийняття політичних рішень.

До інших проявів специфіки політичної влади можна віднести такі: вона присутня у відносинах між великими соціальними групами, державами, співтовариствами, суспільними організаціями; політична влада передбачає необхідність організаційних процедур для вираження інтересів спільності у політичній сфері, інституціональну оформленість (вираження політичного інтересу через партію, державу та інші інститути); можливість використання найрізноманітніших ресурсів (економічних, інформаційних тощо); поєднання відкритих і тіньових центрів влади, що діють приховано, поза сферою суспільного контролю; моноцентричність, тобто наявність єдиного центру прийняття рішень (на відміну від влади економічної, яка в умовах ринку передбачає плюралізм суб'єктів влади); ієрархічність відносин влади; делегування (передача) частини владних повноважень від одного суб'єкта іншому, який бере на себе відповідальність за їхнє виконання (модель: центральна влада > місцева влада); ідеологічність.

Для того щоб влада виконувала суспільні функції, була міцною і стабільною, вона повинна бути закріплена в певних інститутах, установах, формах. Тим самим відтворюються і закріплюються відносини владарювання і підпорядкування, поділ управлінської праці, встановлюється оптимальна соціальна ієрархія, що дозволяє приймати необхідні рішення.

Політична влада існує та функціонує в різноманітних видах: як державна, партійна, регіональна, міжнародна і таке інше. *Відмінність державної влади* від політичної полягає в тому, що держава передбачає існування особливого апарату з притаманними йому матеріальними засобами впливу на людей та спирається на інститути права. Політична влада може функціонувати без спеціального апарату примусу, не спираючись на інститути права, а з допомогою засобів духовно-ідеологічного, морально-психологічного впливу.

Функції політичної влади полягають у такому:

- забезпечення панування певних соціальних груп у суспільстві;
- управління суспільним життям, включаючи підтримку громадського порядку з позицій інтересів тих чи інших соціальних груп;
- підтримка цілісності та єдності суспільства;
- пом'якшення конфліктних зіткнень у суспільстві і мінімізація негативних наслідків від них.

4. Принципи організації і функціонування влади.

Політична влада функціонує на основі *принципів* суверенітету і легітимності. Принцип *суверенітету* передбачає верховенство і незалежність державної влади, хоча вона й обмежується рамками закону. Цей принцип означає, що влада спирається на державні інститути (здійснюється через діяльність законодавчих, виконавчих та судових інститутів) та передбачає задоволення інтересів великих груп людей. Тобто, політична влада пов'язана з поняттям владної піраміди. Вона складається з вертикальних владних відносин, інститутів та норм, які гарантують збереження та стійкість відносин, розподіл ролей. Механізм влади має складну, ієрархізовану структуру, де формальним первинним суб'єктом і джерелом влади є народ. Він передає свої владні повноваження своєму офіційно опосередкованому агенту – державі, яка, в свою чергу, їх розподіляє серед «носіїв» як по «горизонталі» (законодавча, виконавча, судова гілки влади), так і по «вертикалі» (центральні, регіональні, місцеві органи влади) з тим, щоб управляти суспільними справами («об'єкт» влади) від імені суспільства і через державу («суб'єкт» влади).

Принцип *легітимності* фіксує те, чи визнає народ цю владу, наскільки збігаються оцінки влади та її дій з уявленнями більшості про справедливий характер її діяльності і служіння потребам людей. Легітимність влади – це стан, коли населення добровільно виконує ухвалені владою рішення. Макс Вебер, аналізуючи мотиви підкорення владі, виділив три основні типи її легітимності:

1) *традиційний* – в її основі авторитет вождів, монархів, звичка підкорюватися, тому що «завжди так було». Норми владарювання розглядаються як незмінні, адже вони уявляються такими, що мають божественний характер і освячені тисячолітньою традицією;

2) *раціонально-легальний* – влада ґрунтується на визнанні встановлених юридичних норм, що регулюють відносини владарювання і підкорення, на усвідомленій необхідності в інститутах влади, на осмисленому інтересі в політичній силі або лідері, які досягли перемоги на виборах;

3) *харизматичний* – влада ґрунтується на вірі населення в виняткові здібності політичного лідера і характеризується абсолютною легітимністю, особистою довірою і відданістю. Харизматичний тип влади переважає у перехідні часи, а також побутує в деяких африканських країнах як форма організованого політичного поклоніння.

Девід Істон на основі порівняння існуючих політичних систем виділив такі типи легітимності:

1) *ідеологічний* – влада спирається на переконаності або вірі людей у правильність тих ідеологічних цінностей, які владою проголошені. Джерело – ідеологічні цінності.

2) *структурний* – коли люди цінують механізми і норми існуючої системи влади. Джерело – специфічні політичні структури.

3) *персоналістський* – виникає внаслідок морального схвалення народом осіб, що перебувають у владі (перетинається з харизматичним типом).

У реальній політиці різні типи легітимності влади у чистому вигляді не існують і доповнюють один одного. Тому доречно говорити про змішаний тип

легітимності з переважанням елементів якогось з наведених вище типів. Проблеми забезпечення легітимності політичної влади в сучасній Україні пов'язані з економічною та соціальною нестабільністю суспільства, що знижує можливості влади. Сучасні типи легітимності ґрунтуються переважно на раціональних засадах, що передбачає визнання влади як такої, що діє на законних підставах, ефективно виконує свої функції у взаємодії і під контролем громадянського суспільства.

Отже, в Україні необхідно докладати усіх зусиль, аби особистість розглядалась як творець соціального порядку, як організатор політичної влади. А це зароджується в процесі взаємодії держави і суспільства для захисту прав і свобод громадян.

***Зробимо висновок.** Політична влада постає як надзвичайно складний, поліструктурний феномен, що відіграє у забезпеченні життєдіяльності суспільства найважливішу роль, виконуючи специфічні політичні функції. Політична влада виступає способом раціоналізованої регуляції суспільства, що детерміновано історичними, соціально-культурними, економічними чинниками. Механізми її безпосередньої реалізації формуються в залежності від низки обставин, визначають основні параметри її діяльності, її успішність та ефективність. Вагоме значення у становленні тієї або іншої моделі функціонування влади належить таким формоутворюючим елементам, як тип суб'єкта політичної влади, характер легітимації, вплив традицій політичної культури на характер джерел влади та її ресурси, на засади політики, інституціональні форми закріплення владних повноважень.*

Запитання для контролю і самоконтролю

1. Чим була зумовлена поява політики в історії людського суспільства і для реалізації яких об'єктивних потреб його розвитку це стало необхідним?
2. Які головні концепції політики вам відомі?
3. Хто виступає суб'єктом політики?
4. Яка категорія займає центральне місце в політиці і в чому полягає її соціальна сутність?
5. Які джерела влади і ресурси влади ви знаєте?
6. В чому полягають функції політичної влади?
7. На основі яких принципів функціонує політична влада?
8. Які типи легітимності влади виділив Макс Вебер?

Модуль II. Політична система суспільства.

Тема 5. Політичні системи і політичні режими

План:

1. Сутність, структура та функції політичної системи.
2. Типи політичних систем.
3. Поняття та типи політичного режиму. Тоталітаризм, авторитаризм.
4. Демократія: сутність, принципи, ознаки.

1. Сутність, структура та функції політичної системи.

Здатність суспільства реагувати на зростаючі потреби індивідів, адаптуватися до умов свого функціонування, що змінюються, забезпечується

політичною системою. *Політична система* суспільства –це цілісна, впорядкована сукупність політичних інститутів, політичних відносин, ідей, норм і традицій, спрямованих на здійснення політичної влади, керування та регулювання суспільно-політичних процесів.

Термін «політична система» був введений у політологію в 50-60-і роки ХХ ст. американським вченим Д. Істоном. Системний підхід у політичній науці можна охарактеризувати таким чином:

1) політичне життя – це система поведінки, існування людини в тому суспільному середовищі, що її оточує, відкритому для впливу зовнішніх і внутрішніх джерел;

2) політична система – це ряд взаємодій, з допомогою яких у суспільстві розподіляються необхідні для цивілізованого життя цінності;

3) політична система має «регулюючий» і «саморегулюючий» потенціали, що дозволяють змінювати, корегувати внутрішні процеси і структури, щоб уникнути саморуйнування системи;

4) політична система динамічна і мінлива;

5) політична система може зберігати сталість за наявності певного балансу між вхідними і вихідними діями та імпульсами.

Системний підхід дозволив більш чітко визначити місце політики в житті суспільства і виявити механізм соціальних змін у ньому. З одного боку, політика постає як відносно самостійна сфера, основне призначення якої – розподіл ресурсів і спонукання до сприйняття цього розподілу, в якості обов'язкового для більшості суспільств. З іншого боку, політика є частиною найбільш широкої цілісності – суспільства. Вона повинна реагувати на імпульси, що надходять у систему, запобігати конфліктам, що виникають з приводу поділу цінностей між індивідами, групами. Отже, вважав Д. Істон, системний аналіз політичного життя базується на понятті системи, що занурена в середовище і підлягає впливу з його боку. Відповідно до такого підходу система, аби вижити, повинна мати здатність реагувати. Постійно підтримуючи зв'язок із зовнішнім середовищем, політична система за допомогою регулюючих механізмів виробляє відповідні реакції на імпульси, що надходять, пристосовуючись до зовнішніх умов функціонування.

Як бачимо, Д. Істон розділив основні компоненти своєї моделі на чинники (вимоги і підтримка), що «входять», і що «впливають» (рішення і дії), які пов'язані з першими шляхом зворотного зв'язку. Вимоги – усього лише початковий матеріал, з якого формується кінцевий продукт, тобто рішення. Інший вид імпульсів, що входять, – це підтримка. Вона виступає в різних формах: матеріальної (виплата податків, різних обкладень, праця на громадських засадах тощо); дотримання законів і директив державної влади; активної участі в політичному житті (з метою збереження і зміцнення політичних цінностей, шанобливого ставлення до влади, державної символіки тощо). На виході системи розташовуються політичні рішення і дії, що формуються на різних рівнях і мають відповідати специфіці конкретних умов.

Зі свого боку, Габріель Алмонд вважав, що здатність політичної системи здійснювати перетворення в суспільстві й одночасно підтримувати стабільність,

залежить від спеціалізації ролей і функцій політичних інститутів, що виступають як сукупність взаємозалежних елементів. Кожен елемент цілісності (держава, партія, еліти, право) виконує життєво важливу для всієї системи функцію. Отже, система може розглядатися не тільки в термінах «збереження», «зміни» і «адаптація», але і як «взаємодія» структур, що здійснюють певні функції. Усі разом вони забезпечують задоволення основних потреб системи. Виходячи з цього, він визначив політичну систему як сукупність ролей і їхню взаємодію між собою, здійснюваних з політичних питань не тільки урядовими інститутами, але і всіма структурами суспільства.

Структурно політична система складається із *підсистем*, що є взаємозалежними одна від одної і що забезпечують функціонування публічної влади. До їх числа прийнято відносити такі:

– *інституціональна* містить у собі державу, політичні партії, соціально-економічні та громадські організації і відносини між ними, які в сукупності утворюють політичну організацію суспільства. Центральне місце в цій підсистемі належить державі;

– *нормативна* містить у собі правові, політичні, моральні норми, цінності, традиції, звичаї. Через них політична система впливає на діяльність інститутів, поведінку громадян;

– *функціональна* охоплює методи політичної діяльності, засоби здійснення влади. Вона складає основу політичного режиму (згода, примус, насильство, авторитет);

– *комунікативна* включає усі форми політичної взаємодії всередині системи (наприклад, між інститутами держави і політичними партіями), так і з політичними системами інших держав.

Функції політичної системи охоплюють такі:

1) *агрегації інтересів* – узагальнення і узгодження претензій і вимог, перетворення їх на деяку політичну позицію, додання їй вигляду політичної платформи, політичної заяви, програми. Найчастіше ця функція здійснюється партіями, профспілками й іншими громадськими організаціями;

2) *політичної соціалізації* – залучення громадян до політичної діяльності. За допомогою політичного рекрутування заповнюються осередки в політичній системі, в його основі лежить та або інша форма відбору;

3) *цілепокладання* – встановлення загальних цілей розвитку інших сфер суспільного життя – економічної, соціальної, духовної тощо. Закріплення цілей у політичних документах партій, конституціях і законах означає надання їм загального характеру. Політичне цілепокладання передбачає і ранжування цілей на стратегічні й тактичні в залежності від їхньої природи та реальних можливостей здійснення, а також визначення пріоритетів у досягненні різних цілей;

4) *мобілізаційну* – забезпечення максимального використання ресурсів суспільства відповідно до цілей і потреб суспільного розвитку;

5) *політичного реагування* – тлумачення законів, припинення дій, які порушують норми, врегулювання конфліктів, вчинення санкцій на порушників норм;

б) *розподільчу* – розподіл ресурсів, благ, цінностей, статусів, послуг у суспільстві;

7) *регулятивну* – пов'язана з потребами впорядкування й регламентації політичної поведінки та політичних відносин і полягає в утвердженні таких способів поведінки і діяльності індивідів, груп, організацій, форм їхніх взаємовідносин, які забезпечували б дотримання спільних інтересів і сталість суспільних відносин. Здійснюється це на базі політичних норм, які впроваджують ідеали і цінності, стимули і мотиви суспільної поведінки, що покликані допомогти уникненню й подоланню конфліктів та утвердженню прийнятних суспільних порядків.

2. Типи політичних систем.

Одна з перших класифікацій (типологій) політичних систем виходить із характеру їх взаємодій із зовнішнім середовищем. За цим критерієм політичні системи поділяються на закриті і відкриті. *Закриті* політичні системи мають обмежені зв'язки із зовнішнім середовищем, вони несприйнятливі до цінностей інших систем і самодостатні, тобто ресурси розвитку знаходяться усередині таких систем. *Відкриті* системи активно обмінюються ресурсами із зовнішнім світом, успішно засвоюють передові цінності інших систем, вони рухливі й динамічні.

Досить розповсюдженою є класифікація політичних систем за політичними режимами, тобто на основі характеру і способів взаємодії влади, особистості й суспільства. За цим критерієм виділяються *тоталітарні*, *авторитарні* та *демократичні* політичні системи.

За змістом і формами управління виділяється п'ять основних різновидів:

1) *ліберальні* демократії, в яких прийняття політичних рішень орієнтоване на цінності індивідуалізму, свободи, власності;

2) *комуністичні* системи чи авторитарно-радикальні, що орієнтуються на цінності рівноправності, соціальної справедливості;

3) *традиційні* політичні системи, що спираються на олігархічні форми правління і орієнтуються на нерівномірний розподіл економічних ресурсів і соціальних статусів;

4) *популістські* політичні системи, що переважають у країнах, які розвиваються; вони використовують авторитарні методи керування і прагнуть значної рівності в розподілі благ;

5) *авторитарно-консервативні* політичні системи мають такі цілі: збереження соціальної й економічної нерівності, обмеження політичної участі населення.

За типом політичної культури і поділу політичних ролей між учасниками політичного процесу Г. Алмонд виділив чотири типи політичних систем: англо-американська, європейсько-континентальна, доіндустріальна і частково індустріальна, тоталітарна.

Для *англо-американської* політичної системи (США, Великобританія) характерний високий ступінь поділу політичних ролей і функцій між учасниками

політичного процесу: державою, партіями, групами інтересів тощо. Влада і вплив розподілені між різними ланками політичної системи. Політична система функціонує в рамках однорідної культури, орієнтованої на захист загальноновизнаних у суспільстві ліберальних цінностей: свободи, безпеки, власності тощо.

Європейсько-континентальна політична система (країни Західної Європи) відрізняється різноманітністю політичної культури, наявністю всередині національних культур протилежних орієнтацій, ідеалів, цінностей, властивих якомусь класу, етносу, групі, партії. Тому поділ політичних ролей і функцій відбувається не в масштабах всього суспільства, а всередині класу, групи і т. ін. Однак наявність різнорідних субкультур не заважає досягати згоди у суспільстві, оскільки переважна більшість його сповідує ліберальні цінності.

Доіндустріальні й частково індустріальні політичні системи мають змішану політичну культуру. Вона складається з місцевих політичних субкультур, в основі яких лежать цінності клану, роду, громади, племені. Тому знайти згоду і компроміс тут, не вдаючись до насильства, практично неможливо. Інтеграція суспільства за допомогою насильства призводить до концентрації влади і важелів впливу в руках вузького кола осіб.

Тоталітарні політичні системи функціонують на основі пріоритету класових, національних або релігійних цінностей. Влада сконцентрована в руках монополюючої партії, групи осіб. Вона контролює всі сторони життєдіяльності суспільства та індивіда.

3. Поняття та типи політичного режиму. Тоталітаризм, авторитаризм.

Поняття *«політичний режим»* розкриває способи й механізми формування та розподілу політичної влади у політичній системі, форми взаємозв'язків суб'єктів політичного процесу. Воно висвітлює взаємодію суб'єктів політичного процесу в структурі політичної системи; способи й механізми розподілу влади у політичному просторі; характер відносин між політико-владними і політико-невладними суб'єктами, а також між політичними і неполітичними інститутами.

Сутність політичного режиму визначається тим, що у державі є пріоритетним – права держави чи права особистості; якою мірою держава визнає, гарантує, обмежує чи фальсифікує права, передбачені Загальною декларацією прав людини ООН (1948 р.) та різноманітними міжнародними конвенціями, що стосуються механізму реалізації сукупності політичних, громадянських, соціально-економічних і соціально-культурних прав; чи порушує держава права людини (мотиви, форми, масштаби порушення).

Характеристика політичного режиму передбачає не тільки юридичні гарантії здійснення прав і свобод громадян, а також ступінь розвиненості структур судового і несудового захисту цих прав, ступінь зрілості інститутів громадянського суспільства, здатних не дозволити політичній владі виходити за рамки правового поля.

Наступною істотною ознакою політичного режиму є поділ влади між вищими державними органами – главою держави, урядом, парламентом, вищими судовими інстанціями. Важливе значення тут має обсяг повноважень тієї чи іншої гілки влади, а також чіткість правових меж компетенції між ними.

Політичний режим залежить також від співвідношення повноважень між державними, регіональними і місцевими владними структурами. Важливою рисою політичного режиму є відносини між державою і партіями, державою і групами тиску, між правлячою елітою та опозицією.

Ще однією важливою ознакою політичного режиму є стан ідеологічного процесу в суспільстві.

Виходячи з характеристики основних рис політичного режиму, розглянемо основні підходи до його типологізації: системний, класичний, який намагається охопити всі системні ознаки режиму; фрагментарний, що типологізує режим за конкретними проявами його основних ознак. Згідно з першим підходом до типологізації, політичний режим поділяють на тоталітарний, авторитарний і демократичний.

Тоталітарний режим ґрунтується на тотальному (лат. *totalitas* – загальність, цілісність) охопленні державою суспільного життя. Поняття «тоталітаризм» увійшло до філософсько-політичного лексикону у ХХ ст. завдяки Дж. Джентіле, а в політику його ввів вождь фашистської партії Італії Б. Муссоліні. Дослідники тоталітаризму Ф. фон Гайек, К. Поппер, К. Фрідріх і З. Бжезінський розкрили генетичний зв'язок тоталітаризму з етатистським і соціалістичним вченнями, з існуванням масового суспільства і одномірної авторитарної особистості, кризою ліберального індустріального суспільства. Тоталітаризм – це явище ХХ ст., яке виникає у кризових ситуаціях, породжених необхідністю прискорювати модернізацію суспільства, де наявні, з одного боку, значна частина знедоленого населення й інтелектуалів-маргіналів, а, з іншого, – де існують потужні владні, технічні, психологічні можливості мобілізації мас для виходу з такої ситуації.

Для тоталітарного режиму характерні тотальний контроль держави за всіма сферами суспільства; монополізація влади в руках однієї партії, цілком підпорядкованій вождеві; повне панування єдиної ідеології, терористичний поліцейський контроль; мілітаризація суспільного життя і знищення громадянського суспільства; проголошення принципу органічної єдності держави і народу; панування воєнної або планової економіки. «Образ ворога» завжди є найважливішим компонентом тоталітарної ідеології, що дозволяє режиму згуртувати суспільство перед загрозою як з боку «саботажників», «диверсантів», «шпигунів» усередині суспільства, так і з боку ворожого зовнішнього оточення. До тоталітарних режимів можна віднести гітлерівську Німеччину, сталінський СРСР, маоїстський Китай, Камбоджу при Пол Поті, Іран при Р.-М. Хомейні та режим Талібану в Афганістані.

Авторитарний режим характеризується зосередженням повноти влади в руках однієї особи або групи осіб, наступом на права і свободи громадян. Йому властиві такі риси, як: прагнення використовувати силу у вирішенні конфліктних ситуацій і відсутність демократичних механізмів контролю за здійсненням

влади; прагнення поставити під свій контроль всі потенційно опозиційні суспільні інститути – сім'ю, традиції, групи інтересів, засоби масової інформації і комунікації та ін.; постійні, але не завжди, результативні пошуки режимом нових джерел влади (традиції і харизма лідера) і нової, здатної згуртувати еліту і суспільство, ідеології.

Однак, на відміну від тоталітарного режиму авторитаризм допускає окремі елементи демократизму, економічних свобод, існування парламентаризму, навіть боротьбу політичних партій. Якщо при тоталітарному режимі влада намагається контролювати всі без винятку сфери життя, прикриваючись гаслом органічної єдності з народом, то авторитарний режим порівняно з тоталітарним не вдається до тотального насадження ідеології з метою мобілізації народних мас на виконання «великих ідей», не передбачає зверхності партії й ідеології над державними інститутами, не заохочує егалітаризм і патерналізм. До авторитарних режимів можна віднести всі колишні абсолютні, а також сучасні монархії у слаборозвинених країнах (Йорданія, Марокко, Саудівська Аравія), військові диктатури (здебільшого в Латинській Америці), «патримоніальні тиранії», де держава є власністю сімейного клану і керується диктатурою особистої влади, а також режими суперпрезидентської влади (поширені у країнах Близького Сходу та СНД).

Демократичний режим включає сукупність ознак, протилежних тоталітаризмові: народний суверенітет, політичний плюралізм, консенсуальний тип політичної культури, правові гарантії політичних, громадянських і культурних свобод людини.

4. Демократія: сутність, принципи, ознаки.

Зміцнення демократії є прикметною тенденцією світового розвитку. Базові *принципи демократичного режиму* влади є такі:

1) *народний суверенітет*, тобто первинним носієм влади виступає народ. Всяка влада від народу і делегується ним. Цей принцип не припускає ухвалення політичних рішень безпосередньо народом як, наприклад, на референдумі. Він лише припускає, що всі носії державної влади свої владні функції отримали завдяки народу, тобто безпосередньо шляхом виборів (депутати парламенту або президент) або опосередковано через обраних народом представників (сформований і підпорядкований парламенту уряд);

2) *вільні вибори* представників влади, які передбачають наявність, принаймні, трьох умов: свободу висунення кандидатур як наслідок свободи утворення і функціонування політичних партій; свободу виборчого права, тобто загальне і рівне виборче право за принципом «одна людина – один голос»; свободу голосування, що сприймається як засіб таємного голосування і рівність для всіх в отриманні інформації і можливості вести пропаганду під час виборчої кампанії;

3) *підпорядкування меншини більшості* при чіткому дотриманні прав меншини. Головний і природний при демократії обов'язок більшості – це повага

до опозиції, її права на вільну критику і права змінити, за підсумками нових виборів, колишню більшість у владі;

4) реалізація принципу *поділу влади*. Три гілки влади – законодавча, виконавча і судова – мають такі повноваження і таку практику, що два «кути» цього своєрідного «трикутника» при необхідності можуть блокувати недемократичні, такі, що суперечать інтересам нації, дії третього «кута». Відсутність монополії на владу і плюралістичний характер всіх політичних інститутів – необхідна умова демократії;

5) *конституціоналізм і панування закону* у всіх сферах життя. Закон домінує понад усім і всіма, перед ним всі рівні. Правовий принцип демократії: «Все, що не заборонено законом, – дозволено»;

б) наявність *конфліктуючих інтересів* і організація їх захисту з боку різних груп, які мають гарантований доступ до політичних інститутів. Розвиток і вирішення конфліктів здійснюється у згоді з правилами, які визначено заздалегідь, є ясними і доступними для всіх учасників. У цих правилах визначаються: а) особливості допуску до процедури політичної участі; б) можливі напрями діяльності, сукупність яких є визнаними стратегіями поведінки; в) критерій, що дозволяє обмежити сферу дії конфлікту. Результати демократичних конфліктів не просто різноспрямовані. Вони не передбачувані, оскільки демократія надає можливість реалізації інтересів кожній політичній групі. Демократичний політичний режим, як видно, найповніше відповідає інтересам людини і сприяє прогресу суспільства.

Порівняльний аналіз демократичних режимів та притаманних їм форм правління становить важливий напрямок сучасної політології. Вагомий внесок у його розвиток зробив голландський політолог Аренд Лейпхарт. Він вирізняє дві діаметрально протилежні її *моделі* (два *типи* демократичних режимів): мажоритарну (або Вестмінстерську) модель, взірцем якої є Великобританія, і консенсусну модель, котра може бути найвиразніше представлена через політичну систему Швейцарії.

Суть *Вестмінстерської* моделі – правління більшості (всі важливі питання вирішуються голосуванням за принципом більшості голосів). Вона, як наголошує А. Лейпхарт, є найбільш придатною для гомогенних суспільств. Суть *консенсусної* моделі – поділ влади між якомога більшою кількістю людей (через надання меншинам права вето з питань, що торкаються їхніх інтересів та через інші механізми). Консенсусна модель допоможе вирішувати проблеми гетерогенних (багатоскладових) суспільств.

Кожній із цих моделей відповідає певний тип взаємовідносин між виконавчою і законодавчою владою, спосіб створення урядових коаліцій, ступінь концентрації влади в законодавчих органах, ті чи інші типи виборчих систем, конституційного і державно-територіального устроїв.

Демократичні форми організації суспільства мають глибокі історичні традиції. Першою класичною формою демократії була давньогрецька, де громадяни самі безпосередньо брали участь у підготовці, обговоренні та прийнятті рішень. Подібна форма правління являє собою *пряму демократію*. Своєрідне переосмислення та розвиток ідеї демократії отримали у 17 – 18 ст. у

творах видатних мислителів Просвітництва і лібералізму. Більше уваги стало приділятися вже не стільки тому, хто править, скільки механізму здійснення влади. Результатом цього стало опрацювання моделі *представницької демократії*, за якої громадяни беруть участь у прийнятті рішень опосередковано, вибираючи до органів влади своїх представників, покликаних виражати їх інтереси.

З 19 ст. розробляється модель *ліберальної демократії*, з якої основна увага приділяється створенню інституціональних та юридичних гарантій індивідуальної свободи, що запобігають будь-якому пригніченню особистості владою.

У деякому смислі протилежною їй є *ідентитарна (колективістська)* модель демократії, що наголошує первинність однорідного за своїм складом народу у здійсненні влади та безумовність, абсолютність влади більшості (народу) над меншістю, в тому числі над окремою особою.

Плебісцитарна теорія демократії розвиває ідею про те, що кожний громадянин повинен мати можливість принаймні схвалювати чи відкидати закони, які впливають на його життя, і які він зобов'язаний поважати.

Модель, за якою основною рушійною силою політики виступає не особистість і не народ, а суспільна група, – це *плюралістична демократія*. Наголошується, саме в групі формуються особистість, її інтереси, ціннісні орієнтації й мотиви політичної діяльності. З допомогою групи (сімейної, професійної, етнічної, релігійної, регіональної) індивід реалізує можливість виражати й захищати свої інтереси. Звідси призначення демократії – стимулювати плюралізм, різноманітність соціальних об'єднань, надавати всім громадянам можливість відкрито й консолідовано висловлювати свої інтереси, що закріплюється у політичних рішеннях.

На необхідності участі широких верств населення не тільки у виборах своїх представників, а також у референдумах, зборах, а й безпосередньо – у процесі підготовки, прийняття та впровадження рішень, контролі їх виконання, наполягає *партиципаторна* модель демократії.

Деліберативна демократія – теорія про необхідність досягнення консенсусу в ухваленні рішень на основі загального обговорення, до участі в якому вільно можуть залучатися будь-які зацікавлені індивіди. Це приводить до врахування різних інтересів, до порозуміння між учасниками політичного процесу, сприяє його відкритості і як наслідок – мінімізує прояви непримиренної ворожнечі у політичних відносинах.

У реальному житті склалися гібридні форми політичного режиму з елементами демократії, зокрема, в латиноамериканських, пострадянських країнах. Серед них виділяють:

1) *авторитарно-демократичний* (м'який авторитаризм) із сильною президентською владою, де президент має право самостійно формувати уряд, розпускати парламент, зміщувати голів місцевих державних адміністрацій, ліквідувати структури державного управління, мати перевагу над парламентом у формуванні судової влади. Однак при цьому режимі зберігаються

всі демократичні інститути: парламент, виборча і партійна системи, опозиція, органи місцевого самоврядування, судовий захист прав людини.

2) *анархо-демократичний* режим, що передбачає широкі прерогативи представницької влади та органів місцевого самоврядування над виконавчими органами, а також широке застосування прямої демократії. Для анархо-демократичного режиму характерні дефіцит влади, відсутність системи ефективного нормативного регулювання суспільних відносин, низький рівень адміністративного управління, а також поширення охлократичних настроїв у політичній діяльності.

3) *олігархічно-клановий*, який ґрунтується на домінуванні у структурах політичної влади могутніх політико-бізнесових і мас-медіа угруповань, які, володіючи надприбутками, контролюють політичні структури – парламентські фракції, парти, громадські організації, а також сегменти інформаційного простору (телеканали, радіомовлення, газети тощо). Вони домоглися свого становища не в умовах конкуренції, де треба було виявити таланти, а в умовах свого монопольного становища у різних секторах економіки.

Зробимо висновок. Розуміння політичної реальності як системи, де вирішальну роль відіграють взаємодії та взаємовідносини між державою, партіями, об'єднаннями, елітою, дозволяє проаналізувати динаміку владних процесів, внутрішні механізми функціонування політики, краще зрозуміти політичне життя в цілому. Політична система являє собою досить складний комплекс взаємопов'язаних та взаємозалежних структурних елементів, які через свою взаємодію забезпечують реалізацію надзвичайно важливих для суспільства функцій.

Існують різні типи політичних режимів. Найбільш повно відображає інтереси народу демократія, концепції та моделі якої збагачуються історичним досвідом боротьби за свободи і основоположні права людини, у процесі вдосконалення самої структури та механізмів реалізації політичної влади, її наближення до людини.

Запитання для контролю і самоконтролю

1. Що нового для розуміння сфери політики дало застосування системного підходу?
2. Що таке політична система і яка її структура?
3. Які функції виконує політична система?
4. Які типи політичних систем ви знаєте і яким чином ви можете охарактеризувати політичну систему сучасного українського суспільства?
5. В чому полягають відмінності між тоталітаризмом і авторитаризмом?
6. Які принципи властиві демократичного режиму?
7. Які класичні концепції демократії вам відомі і де вони застосовувались у минулому?

8. Що нового в розроблення теорії демократії внесли вчені упродовж XIX – XX ст.?

Тема 6. Держава як суб'єкт політики. Правова держава

План:

1. Сутність, основні концепції походження та функції держави.
2. Форми державного правління.
3. Форми державного устрою.
4. Правова держава: поняття, ознаки принципи функціонування.

1. Сутність, основні концепції походження та функції держави.

Держава розуміється як організація політичної влади, яка поширюється на всю територію країни і її населення і володіє для цього спеціальним апаратом управління, видає обов'язкові для всіх постанови і володіє самостійністю при вирішенні внутрішніх і зовнішніх справ.

Існує декілька *концепцій походження держави*:

1) *теологічна* – пояснює виникнення держави, а також всі її рішення, діями і санкціями божественної волі. На монарха покладені основні обов'язки з поширення вчення Божого, з покарання ворогів, що творять зло, і зі створення умов для благочестивого життя людей;

2) *патріархальна* – розглядає державу як продукт сім'ї, яка розрослася до розмірів держави, при цьому влада правителя тлумачиться як влада батька в сім'ї, а відносини між підданими і володарями – як сімейні відносини;

3) *договірна* – засновується на тому, що виникненню держави передують природній стан суспільства і людини, який характеризується необмеженою свободою. Тільки після укладання суспільного договору безмежна свобода була введена в розумні межі шляхом створення держави як організації, покликаної забезпечити баланс різних суспільних інтересів, права і свободи особистості;

4) *психологічна* – виходить з того, що держава існує через наявність у людини психологічних потреб жити в межах організованого суспільства, у відчутті необхідності колективної взаємодії або через схильність більшості до підпорядкування;

5) *класова* (марксистська) – трактує державу класову за походженням (з'являється разом з поділом суспільства на класи) і за суттю (орган класового панування: орган пригнічення одного класу іншим);

б) *теорія завоювання (насилства)* – розглядає походження держави як результат завоювання сильними племенами слабких. Аналогічним чином тлумачиться і походження класової експлуатації. Для підтримки порядку і придушення опору знадобилося створення державних органів і прийняття законів. Подібне тлумачення держави було обґрунтовано австрійським політичним соціологом соціал-дарвіністського напрямку Людвігом Гумпловичем;

7) *органічна* – проводить аналогію між державою і живим організмом як у структурі, так і в функціях. Всі елементи держави взаємопов'язані і доповнюють один одного. Порушення цієї гармонії призводить до хвороби всього організму і навіть до його смерті. Цей погляд на державу обґрунтував англійський соціолог Герберт Спенсер.

Держава має свої *специфічні риси*, які відрізняють її від усіх інших форм об'єднання людей (роду, сім'ї), інститутів і організацій (партій, рухів тощо). Найбільш суттєвими з них є такі:

1) *відділення публічної влади від суспільства*, коли комплекс влади не збігається з усім населенням і з'являється прошарок професійних управлінців. Це відрізняє державу від родоплемінної організації, заснованої на принципах самоуправління. Здійснення публічної влади вимагає певної організації – спеціального апарату (чиновників, суддів, армії тощо). Сучасна держава поєднує професійний апарат управління з представницькою системою, яка формується через вибори;

2) *територіальний поділ населення*. Закони і повноваження державних органів поширюються на людей, які проживають у контурі кордонів державної території, держава будується на основі територіальної спільності людей, а не за принципами кровноспоріднених зв'язків чи релігійними принципами.

3) *суверенітет*. Це така властивість державної влади, яка виражається, яка виражається в її верховенстві і незалежності стосовно будь-яких інших влад всередині країни, а також у сфері міждержавних відносин. Виділяють внутрішній суверенітет, що означає право влади приймати або змінювати закони, обов'язкові для всього населення, і зовнішній суверенітет (в контексті міжнародних відносин), який передбачає свободу держави від контролю ззовні;

4) *монополія на легальне застосування сили*, фізичний примус. Діапазон державного примусу простягається від обмеження свободи до фізичного знищення людини. Для виконання функцій примусу у держави є спеціальні засоби (зброя, тюрми тощо), а також органи – армія, поліція, служба безпеки, суд, прокуратура;

5) *монопольне право на стягнення податків і зборів з населення*. Податки необхідні для утримання апарату управління і для матеріального забезпечення державної політики;

6) *організація суспільного життя на правових засадах*. Без права, законодавства держава не в змозі ефективно керувати суспільством, забезпечувати безумовну реалізацію рішень, що приймаються. В будь-якому сучасному суспільстві є багато суб'єктів влади (сім'я, церква, партії тощо), однак, вищою владою, рішення якої обов'язкові для всіх громадян, організацій і установ, є держава. Лише їй належить право на видання законів і норм, що мають загальнообов'язковий характер;

7) *претензія на представництво суспільства в цілому і захист загальних інтересів і спільного блага*. Жодна інша організація не може представляти і захищати всіх громадян і не володіє для цього необхідними засобами.

Місце і роль держави в політичній системі суспільства розкривається в її **функціях**. Традиційно їх ділять на внутрішні і зовнішні. До внутрішніх відносяться такі:

1) *економічна* – захист існуючого способу виробництва, регулювання через правові механізми взаємовідносин між суб'єктами ринку, стабілізація економіки і створення стимулів для економічного росту, регулювання «природних» монополій (зв'язок, енергетика). Питання про межі державного втручання в економічну сферу є одним з найскладніших у сучасній теорії і практиці. Сучасна держава повинна використовувати правові й економічні важелі (податки, пільги, кредити) для регулювання економічних процесів;

2) *соціальна* – задоволення потреб людей в роботі, житлі, підтримці здоров'я, надання соціальних гарантій соціально вразливим групам населення (молоді, пенсіонерам, безробітним, сиротам, інвалідам, багатодітним сім'ям тощо). Держава цією функцією пом'якшує негативні наслідки ринкової конкуренції, регулює нерівність в доходах;

3) *правова* – забезпечення законності і правопорядку;

4) *політична* – забезпечення політичної стабільності, вироблення політичного курсу, що відповідає потребам максимально широких верств населення або потребам підтримки політичного панування класу власника;

5) *освітня і культурно-виховна* – ці функції спрямовані на формування умов для отримання освіти, а також умов для задоволення культурних потреб населення;

б) *екологічна* – охорона природного середовища.

До зовнішніх функцій належать такі:

1) *захист інтересів держави на міжнародній арені*;

2) *забезпечення оборони країни*;

3) *розвиток співробітництва та інтеграції з іншими країнами і регіональними структурами*.

2. **Форми державного правління.**

Під **формою правління** розуміють організацію верховної державної влади, особливо вищих і центральних її органів, структуру, компетенцію, порядок утворення, тривалість їхніх повноважень, взаємовідносини з населенням, ступінь участі останнього в їх формуванні та функціонуванні.

Форми правління розрізняються залежно від того, здійснюється верховна влада однією особою чи колегіально від імені народу. У зв'язку з цим виділяють монархічні та республіканські форми правління.

У **монархії** (термін «монархія» грецького походження й означає «єдиновладдя») вищі повноваження державної влади здійснюються одноособовим правителем, який отримує владу у спадок і, як правило, довічно. Розрізняються монархії абсолютні та конституційні, які, в свою чергу, поділяються на дуалістичні і парламентські.

Абсолютна монархія являє собою різновид монархічної форми правління, що характеризується юридичним і фактичним зосередженням усієї повноти

державної влади (законодавчої, виконавчої, судової), а також духовної (релігійної) влади в руках монарха. Донині збереглося вісім абсолютних монархій: Бахрейн, Бруней, Ватикан, Катар, Кувейт, ОАЕ, Оман, Саудівська Аравія. В абсолютних монархіях правитель здійснює усю повноту законодавчої та виконавчої влади.

Дуалістична монархія є історично перехідною формою від абсолютної монархії до парламентської. При дуалістичній монархії влада монарха обмежена конституцією, але монарх фактично зберігає значні владні повноваження у сфері виконавчої влади, що ставить його в центр усієї політичної системи цієї держави. Так, в дуалістичній монархії уряд несе відповідальність безпосередньо перед монархом. У наш час дуалістична монархія існує в Марокко, Йорданії, Таїланді, Непалі, Малайзії.

Парламентська монархія являє собою форму правління, при якій монарх – це номінальний глава держави, у якого немає реальних владних повноважень. Фактичні повноваження державної влади здійснюють парламент і утворений ним уряд. Конституція формально відносить до компетенції монарха широке коло питань, але він не має права вирішувати їх самостійно. За монархом закріплюються представницькі функції, його постать символізує велич держави, її історію та кращі традиції. Ця форма правління існує в Великобританії, Іспанії, Швеції, Норвегії, Данії, Голландії, Бельгії, Японії та деяких інших країнах.

Республіка (від лат. *res publica* – суспільна справа) – це форма правління, що характеризується виборністю вищих представницьких органів влади. Це означає, що в республіці народ так чи інакше, але обов'язково бере участь у формуванні органів державної влади, які обираються на певний строк. Виняток роблять тільки для судових органів у деяких країнах, де судді, щоб забезпечити їх фактичну незалежність, обираються чи призначаються довічно. В більшості країн установлюється додаткове обмеження щодо того, скільки разів можна бути обраним на ту чи іншу посаду. Інакше кажучи, в республіці реалізується принцип змінюваності.

Республіканське правління засноване на принципі поділу єдиної державної влади на законодавчу, виконавчу і судову гілки. Парламент займається законотворчою діяльністю, а уряд та інші виконавчо-розпорядчі органи організують їх виконання. Судові органи покликані здійснювати правосуддя. Посадові особи в республіці несуть відповідальність за свої дії або бездіяльність.

Отже, республіканській формі правління притаманні такі ознаки, як *колегіальність, розподіл державно-владних повноважень, виборність, відповідальність, відносна короткостроковість виконання повноважень.*

Сучасна практика державного республіканського будівництва знає два основні види республіки – президентську і парламентську, а також змішану (напівпрезидентську) республіку.

У *президентській* республіці, зразком якої є США, існує чітке розмежування повноважень між законодавчою і виконавчою гілками влади. Тут найбільш послідовно проведений в життя принцип поділу влади, а відносини між гілками влади будуються на основі механізму стримувань і противаг.

І законодавча, і виконавча влада в президентській республіці формуються безпосередньо народом. Головою виконавчої влади є президент, який поєднує виконавчі повноваження з функціями глави держави і не несе політичної відповідальності перед парламентом. Уряд формується президентом і відповідальний перед ним. Головна ознака цієї форми правління – відсутність відповідальності виконавчої влади перед парламентом за проведену політику.

Парламент займається винятково законотворчістю, не втручається у формування уряду і здійснення виконавчої влади. Парламент несе відповідальність тільки перед виборцями, тому тут неможливий достроковий розпуск парламенту. Президент не має права законодавчої ініціативи і не втручається в законодавчий процес.

Парламентська республіка характеризується проголошенням принципу верховенства парламенту в системі органів державної влади, перед яким уряд несе політичну відповідальність. У парламентських республіках парламент не тільки здійснює законодавчу діяльність, але й формує уряд, який відповідальний перед парламентом, тобто парламент має право висловити уряду недовіру чи відмовити в довірі.

Головна ознака парламентської республіки – політична відповідальність уряду перед парламентом. Він формується тільки парламентським шляхом з лідерів партії, що одержали більшість у парламенті, і залишається при владі доти, доки він має у своєму розпорядженні підтримку парламентської більшості. Особливістю цього виду республіки є наявність посади прем'єр-міністра, якого обирає (призначає) парламент.

В парламентській республіці президент, якого обирає парламент, є лише номінальним главою держави, в основному виконує представницькі функції. До парламентських республік можна віднести Австрію, Італію, Індію, Німеччину, Угорщину, Чехію, Словаччину, Естонію та деякі інші країни.

Змішана республіка як форма правління сполучає в собі ознаки і президентської, і парламентської республіки. Але таке співвідношення буває різним, залежно від цього виділяють парламентсько-президентську і президентсько-парламентську республіки. Від президентської республіки запозичується посада президента, який обирається народом, володіє певними виконавчими повноваженнями. Від парламентської республіки береться парламентська відповідальність виконавчої влади. Для змішаної республіки характерним є те, що президент і парламентська більшість можуть конкурувати між собою при формуванні уряду. Президент бере безпосередню участь у призначенні глави уряду, має ряд повноважень, що дають йому можливість активно втручатися в політичний процес. До цих країн належать Ірландія, Ісландія, Португалія, Фінляндія, Польща, Україна та деякі інші.

3. Форми державного устрою.

Форма державного устрою – це спосіб територіальної організації держави, що визначається принципами взаємовідносин держави як цілого і її

територіальних складових. Розрізняють дві основні форми – унітарну і федеративну.

Унітарною (франц. *unitaire* – єдиний, від лат. *unitas* – єдність) є така держава, територія якої складається з адміністративних або політико-адміністративних одиниць. Для унітарної держави властиві такі ознаки: *по-перше*, тут є єдина конституція, норми якої застосовуються на всій території країни без будь-яких вилучень або обмежень. *По-друге*, єдина система вищих органів державної влади, юрисдикція яких також поширюється на територію всієї країни. *По-третє*, єдина система права. Місцеві органи управління зобов'язані застосовувати у відповідних адміністративних і політико-адміністративних одиницях нормативні акти, які приймаються центральними органами державної влади. Їхня власна нормовстановлююча діяльність має суто підлеглий характер. *По-четверте*, єдина судова система, яка здійснює правосуддя на всій території країни, керуючись єдиними нормами права; судові органи, що створюються в територіальних одиницях, є ланками єдиної централізованої судової системи. *По-п'яте*, єдине громадянство. Населення унітарної держави має єдину політичну належність. Жодна адміністративно-територіальна одиниця не може мати власного громадянства. Унітарна форма державного устрою є переважаючою у світі. Унітарні, зокрема, більшість держав Європи, Латинської Америки та Африки.

Федерація – це союзна держава, територія якої складається з державних утворень, наділених юридичною і певною політичною самостійністю. Федеративна форма державного устрою має такі характерні *ознаки*:

1) територія федеративної держави в політико-адміністративному плані не є єдиним цілим. Вона складається з територій суб'єктів федерації. У деяких федераціях поряд з державними утвореннями наявні такі територіальні одиниці, які не є суб'єктами федерації і не входять до їх складу. Прикладом може бути федеральний округ Колумбія в США з розташованою у ньому столицею держави Вашингтон.

Державні утворення, які складають федерацію, не є державами у повному розумінні слова, оскільки вони не мають такої обов'язкової ознаки держави, як суверенітет, тобто верховенства на своїй території і незалежності у зовнішніх зносинах. Верховенство на території суб'єктів федерації мають центральні (федеральні) органи державної влади. Суб'єкти федерації не можуть мати власної грошової одиниці, армії, виступати суб'єктом міжнародного права. У разі порушення загальнофедеральної конституції або загальнофедерального законодавства центральна влада має право застосування примусових заходів стосовно суб'єктів федерації. За суб'єктами федерації, як правило, не визнається право одностороннього виходу (сецесії) з союзу;

2) у більшості федеративних держав поряд із загальнофедеральною конституцією і загальнофедеральними законами діють конституції і закони суб'єктів федерації. При цьому забезпечується верховенство федеральної конституції і федеральних законів. Суб'єкти федерації наділяються правом видання законодавчих актів у межах конституційно встановленої для них

компетенції. Ці акти діють лише на території суб'єкта федерації й повинні відповідати федеральному законодавству;

3) у федеративній державі поряд із федеральною системою органів законодавчої, виконавчої та судової влади існують системи органів законодавчої, виконавчої та судової влади суб'єктів федерації. Порядок їх організації і компетенцію визначають, як правило, конституції суб'єктів федерації. Загальною закономірністю є те, що організація органів влади суб'єктів федерації майже завжди копіює федеральну форму правління;

4) прикметною ознакою федеративного державного устрою є бікамералізм – двопалатна структура парламенту. В минулому були однопалатні парламенти при федеративному державному устрої. Нині двопалатна структура парламенту прийнята майже в усіх федеративних державах. При цьому верхня палата забезпечує представництво суб'єктів федерації;

5) у більшості федерацій поряд з федеральним громадянством існує і громадянство суб'єктів федерації. Тут ідеться не про подвійне громадянство, а про два рівні громадянства однієї держави. Передумовою отримання громадянства суб'єкта федерації є наявність загальнофедерального громадянства. Наявність громадянства суб'єкта федерації впливає на зміст правового статусу громадянина всередині країни, але в міжнародно-правовому плані всі громадяни федеративної держави мають єдиний статус.

Ще однією формою державного устрою є **конфедерація** – це союз держав, за якого вони зберігають свій суверенітет у повному обсязі. Конфедеративна форма об'єднання держав характеризується такими основними ознаками: 1) конфедерація утворюється на основі відповідних договорів; 2) суб'єкти конфедерації мають право вільного виходу з неї; 3) суверенітет у конфедерації належить державам, які входять до її складу; 4) до предмету відання конфедерації входить невелике коло питань: війни і миру, зовнішньої політики, формування єдиної армії, системи комунікацій тощо; 5) у конфедерації утворюються тільки ті державні органи, які необхідні для вирішення завдань, особливо виокремлених за договірними актами; 6) постійно діючі державні органи конфедерації позбавлені владних повноважень; 7) суб'єктам конфедерації належить право відмови у визнанні або в застосуванні актів союзної влади та ін.

4. Правова держава: поняття, ознаки принципи функціонування.

Правова держава – це держава, в якій організація й діяльність державної влади в її взаєминах з індивідами і їхніми об'єднаннями заснована на праві і йому відповідає. Ідея правової держави спрямована на обмеження влади (чинності) держави правом; на встановлення правління законів, а не людей; на забезпечення безпеки людини в її взаємодіях з державою.

Основні *ознаки* правової держави:

1) здійснення державної влади відповідно до принципу її поділу на законодавчу, виконавчу, судову з метою не допустити зосередження всієї повноти державної влади в або одних руках, виключити її монополізацію,

узурпацію однією особою, органом, соціальною верствою, що закономірно веде до «жахаючого деспотизму» (Ш. Монтеск'є);

2) наявність Конституційного Суду – гаранта стабільності конституційного ладу – органу, що забезпечує конституційну законність і верховенство Конституції, відповідність їй законів і інших актів законодавчої й виконавчої влади;

3) верховенство закону й права, що означає: жоден орган, крім вищого представницького (законодавчого), не вправі скасовувати або змінювати прийнятий закон. Всі інші нормативно-правові акти (підзаконні) не повинні суперечити закону. У разі ж протиріччя пріоритет належить закону. Самі закони, які можуть бути використані як форма легалізації сваволі (прямій протилежності права), повинні відповідати праву, принципам конституційного ладу. Лише відповідним рішенням Конституційного Суду чинність неправового закону підлягає призупиненню, і він направляється в Парламент для перегляду;

4) зв'язаність законом рівною мірою як держави в особі його органів, посадових осіб, так і громадян, їхніх об'єднань. Держава, що видала закон, не може саме його й порушити, що й убезпечує від можливих проявів сваволі, уседозволеності з боку бюрократії всіх рівнів;

5) взаємна відповідальність держави й громадянина: громадянин відповідальний перед державою, але й держава несе відповідальність перед громадянином за невиконання взятих на себе зобов'язань, за порушення прав і свобод;

6) реальність закріплених у законодавстві основних прав людини, прав і свобод особи, що забезпечується наявністю відповідного правового механізму їхньої реалізації, можливістю їхнього захисту найбільш ефективним способом – у судовому порядку;

7) реальність, дієвість контролю й нагляду за здійсненням законів, інших нормативно-правових актів, слідством чого є довіра людей державним структурам, обіг для дозволу суцього юридичних суперечок до них, а не, наприклад, у газети, на радіо й телебачення;

8) правова культура громадян – знання ними своїх обов'язків і прав, уміння ними користуватися; поважне відношення до права, що протистоїть правовому нігілізму.

***Зробимо висновок.** Держава являє собою складно організоване утворення, що включає значну кількість важливих елементів, взаємодія між якими забезпечує виконання управлінських, координуючих, інтеграційних, контролюючих функцій заради досягнення загального блага. Уявлення про правову державу асоціюються з двома фундаментальними ознаками: порядком у державі та захищеністю громадян. Кожна людина може по праву розраховувати на передбачуваність, послідовність, надійність прийнятих рішень, має свої права та обов'язки, чітко визначені закони. У своїй завершеній формі така настанова дістала реалізації у вигляді політичної демократії та її найважливіших інститутів, діючих згідно з принципами політичного та*

ідеологічного плюралізму, парламентаризму, конституціоналізму, виборності посадових осіб тощо.

Запитання для контролю і самоконтролю

1. Що таке держава і які головні концепції її походження?
2. Що розуміють під формою правління і на підставі чого виділяють різні форми правління?
3. В чому полягає відмінність в утворенні та функціонуванні органів влади за умов монархії і республіки?
4. Які розрізняють дві основні форми державного устрою?
5. В чому полягає відмінність між унітарною і федеративною державою?
6. Що таке правова держава і які основні її ознаки?
7. Чому правовий нігілізм є антиподом правової культури громадян?

Тема 7. Політичні партії та громадські об'єднання. Громадянське суспільство

План:

1. Сутність, походження, типи та функції політичних партій.
2. Сутність та типи партійних систем.
3. Громадсько-політичні об'єднання та рухи.
4. Громадянське суспільство, його сутність та взаємодія з державою.

1. Сутність, походження, типи та функції політичних партій.

Одним із головних інститутів політичної системи будь-якої демократичної держави є партії. *Політична партія* – організована група однодумців, яка виражає і представляє інтереси частини народу або певної соціальної групи чи кількох груп і має на меті реалізацію цих інтересів шляхом завоювання державної влади або участі в її здійсненні.

Слово «партія» латинського походження, воно означає частину більшої спільноти або цілісності. Існує думка, що партії виникли тоді, коли з'явилася політика, тобто в рабовласницькому суспільстві. Виникнення політичних партій у сучасному розумінні відбувалося з кінця XVIII – на початку XIX ст., одночасно з виникненням в Європі та Америці буржуазних парламентів і парламентаризму як форми і принципу організації та здійснення державної влади. Масові партії виникали з другої половини XIX ст. Їх появі сприяли два основних чинники: розширення виборчих прав і розвиток робітничого руху. Наприкінці XIX ст. сталися великі зміни в соціальному і політичному житті суспільства, з'явилися універсальні партії, які найбільш динамічно зростали і стали перспективними, що почали звертатися до всіх груп населення.

В основі класифікації політичних партій можуть бути різні критерії: соціальні засади, ідейно-світоглядні цінності, принципи організації та ін. Виходячи з природи соціальних засад, можна виділити партії, які *представляють інтереси окремих класів* (наприклад, буржуазні, робітничі, селянські, поміщицькі та ін.); *окремих соціальних прошарків і груп* (наприклад, інтелігенції, дрібної буржуазії, селян-фермерів та ін.); *кількох класів і соціальних груп* (наприклад, політичні партії, що виникли на основі національно-визвольних рухів).

За світоглядними позиціями певною мірою розрізняють: *ідейно-політичні*, або так звані світоглядні партії, які у своїй діяльності керуються певними ідейними принципами; *прагматичні*, або так звані партії для виборів, які не мають чітких ідеологічних програм і головна їхня мета – мобілізація якнайбільшої частини електорату (виборців) для перемоги на виборах.

У свою чергу, серед ідейно-політичних партій можна виділити:

1) *консервативні* – Консервативна партія Великобританії, Християнсько-демократичний союз (ХДС, Німеччина) – політичні партії, які прагнуть зберегти суспільно-політичний лад, що існує;

2) *реформістські* (всі соціал-демократичні та соціалістичні партії Європи), які орієнтуються на значні зміни та перетворення того чи іншого ладу, але за умови збереження його засад;

3) *революційні* – марксистські, або марксистсько-ленінські політичні партії (свого часу такою партією була КППС), які відкидають існуючий політичний лад і ставлять за мету його повалення і заміну іншим ладом;

4) *реакційні* політичні партії, що орієнтуються на часткове або повне повернення до старого ладу.

За принципами організації розрізняють:

1) *кадрові* партії, які об'єднують у своїх лавах невелику кількість професійних політиків, що мають значний вплив у суспільстві і спираються на фінансову підтримку привілейованих прошарків суспільства;

2) *масові* партії, що орієнтуються на залучення до своїх лав якнайбільшої кількості членів для забезпечення шляхом членських партійних внесків фінансової підтримки своєї діяльності;

3) партії, які будуються на принципах *індивідуального членства*, формально закріплених у статуті, формах і умовах вступу до партії, партійній дисципліні та ін.;

4) партії, в яких *немає інституту офіційного членства*, а належність до партії визначається, наприклад, через голосування за її кандидатів на виборах;

5) партії, які допускають *колективне членство*, в тому числі профспілок, трудових колективів та ін.

Політичні партії розрізняють також за *місцем*, яке вони займають у системі державної влади, а також за ставленням їх до правлячого режиму. Тут можна виділити *правлячі й опозиційні* партії, легальні та нелегальні, партії-лідери і партії аутсайтери, партії, які правлять монополюю і які правлять у складі коаліції.

Основними *функціями* політичних партій є: представництво соціальних інтересів; соціальна інтеграція; політична соціалізація; створення ідеологічних доктрин; боротьба за державну владу й участь у її здійсненні; вироблення політичного курсу; формування громадської думки; залучення до своїх лав.

2. Сутність та типи партійних систем.

Залежно від багатьох обставин, а надто від характеру наявного політичного режиму, в кожній країні складається певна партійна система. **Партійна система** – це сукупність партій (правлячих та опозиційних), які тісно пов'язані між собою та з державою і які беруть участь у здійсненні державної влади. Під терміном «партійна система» розуміють: – право партій на формування власної системи правління; – сукупність політичних сил, представлених у парламенті, або таких, що прагнуть до представництва в ньому; – сукупність відносин між легальне діючими політичними партіями, що виявляються у суспільній боротьбі або суперництві за владу в суспільстві; – сукупність політичних партій, що існують у країні незалежно від форм діяльності та ступеня інституціоналізації згідно з чинним законодавством.

Найбільш поширена типологія партійних систем ґрунтується на кількісному критерії – кількості партій, які реально борються за владу або здійснюють вплив на неї. Відповідно вирізняють: однопартійну, двопартійну та багатопартійну системи. Ця типологія належить М. Дюверже, який виокремлює також «систему двох з половиною партій» – проміжний варіант між двопартійною та багатопартійною системами, коли сили двох партій врівноважуються.

Типологія партійних систем Дж. Сарторі базується на якісних критеріях і охоплює:

- 1) *однопартійну* систему, що має такі ознаки:
  - існування тільки однієї легальної партії та заборона утворення інших;
  - поєднання партійного апарату з державним;
- 2) систему з *гегемоністською* партією – існує декілька партій, але одна є постійним політичним гегемоном;
- 3) систему *домінуючої* партії – домінуюча партія демократично співіснує з іншими партіями;
- 4) *двопартійну* систему, яка характеризується такими рисами:
  - наявністю кількох політичних партій;
  - існуванням двох партій, значно більш пріоритетних за інші;
  - формуванням складу уряду однією з двох партій, яка перемогла на виборах;
    - впливовою опозиційною партією, яка програла вибори;
    - демократичним політичним режимом;
- 5) систему *поміркованого (обмеженого) плюралізму*:
  - наявність у країні багатьох політичних партій;
  - репрезентація в парламенті лише кількох партій;
  - репрезентація в уряді деяких із представлених у парламенті партій;

- відсутність позасистемної опозиції;
- демократичний політичний устрій.

Залежно від механізму формування уряду вирізняють декілька варіантів системи обмеженого плюралізму:

- *однопартійне правління*, коли уряд формується партією, яка дістала абсолютну більшість голосів на парламентських виборах;
- *двоблокова коаліція*, коли уряд формується одним із двох блоків, що перемогли на виборах;
- *багатопартійна коаліція*, коли уряд формується з представників декількох партій на основі їх пропорційного представництва в парламенті за результатами виборів;

б) систему *крайнього (поляризованого) плюралізму* характеризують такі риси :

- наявність багатьох політичних партій;
- гострота ідеологічного розмежування між ними;
- присутність серед опозиційних партій позасистемних;
- формування уряду партіями центру;
- наявність двосторонньої деструктивної опозиції;
- демократичний політичний режим.

7) систему *атомізованого плюралізму*, яку характеризують такі риси:

- наявність і незначна впливовість усіх партій;
- присутність серед опозиційних партій позасистемних;
- формування уряду на позапартійній основі або на основі широкої коаліції;
- демократичний або авторитарний політичний режим.

3. Громадсько-політичні об'єднання та рухи.

Громадсько-політичні об'єднані та рухи – це добровільні об'єднання громадян, які виникають згідно з видами діяльності, соціальної активності й самодіяльності для задоволення і захисту їхніх багатогранних інтересів і запитів, діють відповідно до завдань і цілей, закріплених у їхніх статутах. Суспільні рухи і громадські організації не ставлять перед собою мету завоювати державну владу. На відміну від політичних партій вони ніякими своїми структурами не входять до державних інститутів, проте, будучи частиною політичної системи суспільства, можуть здійснювати істотний вплив на неї, зокрема, в разі зміни правлячих сил і навіть характеру влади.

Громадські організації та суспільні рухи об'єднують людей різної партійної приналежності, різних ідеологічних переконань для досягнення певних цілей. У цьому полягає ще одна відмінність їх від політичних партій, що об'єднують людей лише певної ідеологічної орієнтації і виключають їх членство в інших партіях.

Останнім часом значно активізувався процес утворення масових організацій і рухів, поживавилась і їх діяльність. Причини активності зумовлені

такими обставинами: наростання кризових явищ і процесів у різних сферах людського життя; загрозою війни з застосуванням зброї масового знищення; дедалі більшим руйнуванням життєвого середовища людини – виникнення екологічної катастрофи; реакцією – відповіддю на наступ консервативних сил у різних країнах сучасного світу; актуалізацією гуманістичних цінностей та ідеалів у суспільній свідомості й боротьбою за їхнє практичне втілення в життя; зростаючим культурним рівнем широких верств населення; стрімким розвитком усіх видів комунікацій, які полегшують спілкування людей та сприяють їхньому об'єднанню.

Громадські організації та рухи виникають із природної потреби сучасної людини бути співучасником у справах суспільства. Оскільки в повсякденному житті людина не може займатися справами суспільства, це за неї роблять громадські об'єднання. Вони звільняють людину від необхідності бути постійним учасником суспільно-політичного життя, самостійно вирішувати безліч проблем. Ціна, яку платить людина за краще відображення й задоволення власних проблем та інтересів організацією, полягає в обов'язку коритися встановленим в ній правилам. У такий спосіб обмежується довільний характер поведінки людини. Відзначають, що громадські об'єднання виникають здебільшого знизу, але іноді за ініціативою згори, створюються для реалізації різних потреб і суспільних інтересів та діють в інтересах своїх членів. Свідченням колективістського характеру діяльності громадських організацій та рухів є їхня масовість, характер внутрішньої структури.

Громадські об'єднання та рухи надають широкі можливості для суспільної ініціативи мас, виявлення їхнього самоврядування завдяки демократичним принципам їхнього устрою. Громадські об'єднання, найчастіше, реалізують себе у вигляді формальних і неформальних організацій і громадських рухів.

Громадські організації і рухи виконують різноманітні *функції*. Їх можна поділити на дві групи: функції, що їх громадські організації і рухи виконують відносно системи влади в державі; функції, виконувани щодо інтересів членів цих організацій та рухів. У першій групі можна виокремити дві основні функції: *опозиційну і творчу*. Із другої групи функцій можна виокремити *захисну і допоміжну*.

Щоб розібратися в широкому спектрі громадських об'єднань, треба зупинитись на їхній типології. Насамперед, можна їх поділити на *традиційні і нові*. До традиційних громадських організацій і рухів відносять: профспілкові, жіночі, молодіжні, економічні, освіти й культури, наукові й науково-технічні, творчі, оборонні, спортивні, туристські та інші. До нових соціальних організацій та рухів належить: екологічні, альтернативні, громадської ініціативи, національні. Громадські організації та рухи можна класифікувати за інтересами чи діяльністю: за економічними інтересами – кооперативні, споживчі спілки та інші; за суспільно-політичними інтересами розрізняють організації культурного, гуманітарного, релігійного напрямів; за методами діяльності та правового статусу: легальні та офіційні, напівлегальні та неформальні; за місцем діяльності, за місцем докладання сил у структурі політичної влади: будь-які самоврядні організації, які добиваються урядових дотацій; за видами діяльності: економічні,

освіти і культури, опікунські, охорони здоров'я, природи, конфесійні, оборонні, спортивні, туристські.

Громадські організації та рухи відіграють важливу роль у політичній системі, в суспільно-політичному житті в цілому. Вони є своєрідною єднальною ланкою між функціонуванням державних органів і відповідними діями населення країни. Громадські об'єднання надають велику допомогу владним структурам у виконанні функцій управління. Громадські організації та рухи привертають увагу широких мас населення до гострих проблем, пропонують способи вирішення проблем, вимагають від держави їх розв'язання. Громадські об'єднання часто є здоровою альтернативою негативним процесам, і, виконуючи свої функції, вони сприяють розвитку активності та ініціативи широких верств населення.

4. Громадянське суспільство, його сутність та взаємодія з державою.

Громадянське суспільство – це система самостійних і незалежних від держави суспільних інститутів і стосунків, які покликані забезпечити умови для самореалізації окремих індивідів і колективів, приватних інтересів і потреб. Громадянське суспільство має складну структуру і включає економічні, духовні, релігійні, етнічні, родинні й інші стосунки та інститути, не опосередковані державою. Воно охоплює виробниче і приватне життя людей, їх традиції, звичаї, сфери освіти, науки, культури, що знаходяться поза безпосередньою діяльністю держави.

Ознаки громадянського суспільства такі:

Базисом громадянського суспільства є багатокладна ринкова економіка, плюралізм форм власності, самостійність суб'єктів господарювання. Важливою умовою функціонування громадянського суспільства є також наявність розвиненої соціальної структури, що відображає розмаїття різних груп і прошарків. *Соціальну основу* становить так званий середній клас, що включає найбільш активну частину населення. Духовна сфера громадянського суспільства передбачає *плюралізм* в області ідеології, реальну *свободу* слова, друку, сумління, досить високий рівень соціального, інтелектуального, психологічного розвитку особистості.

Громадянське суспільство – продукт буржуазної епохи і формується переважно знизу, спонтанно як результат розкріпачення індивідів, їх перетворення з підданих держави у вільних громадян-власників, готових узяти на себе господарську і політичну відповідальність.

Співвідношення між правовою державою і громадянським суспільством розгортається у таких аспектах:

1) громадянське суспільство і правова держава нерозривно пов'язані між собою і передбачають одне одного. Формування і розвиток інститутів громадянського суспільства йде одночасно і в тісному зв'язку із формуванням політичних інститутів правової держави;

2) громадянське суспільство виступає як сфера реалізації приватних інтересів і потреб – індивідуальних і колективних, часто протилежних одне

одному. Держава ж як виразник волі всього населення покликана примирити, поєднати ці інтереси, забезпечити консенсус з головних питань суспільного життя;

3) взаємини між громадянським суспільством і державою носять складний, часто конфліктний характер. Система громадянського суспільства, що саморозвивається, постійно відчуває тиск з боку держави. В умовах тоталітарних режимів відбувається етатизація (одержавлення) суспільства, фактичне знищення або крайнє звуження незалежності громадського життя від держави. При демократичному режимі держава і громадянське суспільство виступають як рівноправні партнери. Вирішення суспільних проблем здійснюється шляхом компромісу між державою і суспільством. Дійсно демократичний політичний режим можливий лише там, де є громадянське суспільство.

Ознаки громадянського суспільства проявляються через:

1) визнання автономної особи головним суб'єктом, а її прав і свобод, честі й гідності – вищими соціальними цінностями; вміння протистояти сваволі держави;

2) самореалізацію прав вільних і рівноправних громадян через такі інститути, як сім'я, церква, різні об'єднання, засоби масової інформації тощо;

3) добровільне формування інститутів – громадських об'єднань (прибуткових і неприбуткових) на засадах самоорганізації і самоврядування (знизу, а не конструюванням згори за наказом держави) та регулювання внутрішніх відносин відповідно до корпоративних норм, які створює кожний з них; забезпечення самоорганізації суспільства за допомогою координації;

4) задоволення матеріальних і духовних потреб та інтересів людини та її добровільних об'єднань на засадах співпраці, що відбувається поза безпосереднім втручанням держави;

5) наявність рівних можливостей громадян та їх об'єднань вільно і безпечно розпоряджатися своїми силами, здібностями, майном, власністю;

6) урегульованість і упорядкованість суспільних відносин, завдяки яким діяльність автономних осіб та їх об'єднань відбувається в межах історично сформованих соціальних норм і принципів (моральних, релігійних, звичаєвих), при опорі на чинне право і власну правосвідомість;

7) здатність виступати джерелом норм права в результаті багаторазового повторення одних і тих самих суспільних відносин, що вимагають формального упорядкування, тобто виробляє соціальний стандарт поведінки у межах фактичних відносин, а завдяки визнанню його державою цей соціальний стандарт доводиться до статусу юридичного, стає нормою права;

Структура громадянського суспільства є складною й охоплює:

– економічні сфери та інститути (приватна власність, вільна праця, підприємництво);

– організацію і діяльність об'єднань громадян (громадські союзи, політичні партії, профспілки, творчі асоціації, релігійні громади, соціальні рухи тощо), що добровільно сформувалися;

– сферу освіти, виховання, науки, культури, сім'ї, систему засобів масової інформації тощо.

Головним суб'єктом громадянського суспільства є автономна особа, така що

- 1) усвідомлює себе вільним членом суспільства згідно з розумінням свободи, прийнятими в цьому суспільстві;
- 2) є вільною економічно, наділена економічними правами і свободами, у тому числі правом приватної власності («суб'єкт-власник»), і має право вибору форм і видів трудової діяльності, насамперед, підприємницької;
- 3) вільна ідеологічно і політично, тобто яка має можливість бути членом політичної партії чи об'єднання, опозиційних щодо існуючої державної влади; має право брати або не брати участь у виборі органів державної влади і місцевого самоврядування;
- 4) усвідомлює свою відповідальність перед суспільством;
- 5) захищена законом від прямого втручання і свавільних обмежень з боку держави.

Громадянське суспільство виправдовує свою назву не тим, що складається з громадян, а тим, що створює належні умови для реалізації їх можливостей для самореалізації. Головною передумовою свободи людини і всього суспільства є власність в усьому розмаїтті форм і видів, насамперед, приватна власність, що виконує важливі соціальні функції:

- 1) забезпечити добробут усіх;
- 2) відкрити економічний простір для власного збагачення на основі зростання інтенсивності праці, здібностей, творчої ініціативи і підприємливості.

Вільна праця та її належні умови – неодмінний елемент громадянського суспільства. Переваження в державі так званого «середнього класу» – один з показників сформованого в ньому громадянського суспільства.

***Зробимо висновок.** Партії виступають важливим елементом політичної системи суспільства. Вони представляють основні конкуруючі моделі політичної діяльності, альтернативні політичні програми, артикулюючи різноманітні інтереси громадян. У демократичному суспільстві партії сприяють оптимізації взаємодії громадянського суспільства і держави. Партійні системи можуть бути досить різноманітними, але перевагу мають демократичні багатопартійні системи. Громадсько-політичні об'єднання своєю активністю сприяють розв'язанню тих конкретних проблем, які залишилися поза сферою діяльності владних структур. Громадянське суспільство як форма самоорганізації, діяльності всіх соціальних спільностей та індивідів є необхідною умовою розбудови правової держави та зміцнення демократії.*

Запитання для контролю і самоконтролю

1. Що таке політична партія і чому вона за умов демократії є одним із головних інститутів політичної системи?
2. За якими критеріями прийнято класифікувати політичні партії?
3. Які функції у суспільстві покликані виконувати політичні партії?

4. Що таке партійна система і які типи партійних систем є найбільш поширеними в світі?
5. В чому полягає відмінність між громадсько-політичними об'єднаннями та рухами і політичними партіями?
6. Чим зумовлений процес утворення масових організацій і рухів останнім часом?
7. Що таке громадянське суспільство і які його базові принципи та ознаки?
8. В чому полягає співвідношення між правовою державою і громадянським суспільством?

Тема 8. Правова держава і громадянське суспільство

План:

1. Правова держава: становлення ідеї, основні ознаки і перспективи.
2. Громадянське суспільство: поняття і структура. Співвідношення громадянського суспільства і держави.

1. Правова держава: становлення ідеї, основні ознаки і перспективи.

В історії становлення ідеї правової держави виділяють дві основні парадигми: Античність і Новий час. Античні учення відрізнялися нерозчленованістю понять «суспільство» і «держава», а уявлення про право носили релігійно-міфологічний характер. Правління права предстало в їхніх працях як протилежність беззаконню та анархії. Принцип законності як основоположний для життя суспільства-держави був вироблений вже в повчаннях семи афінських мудреців, зокрема Солона. Сократ же довів цю ідею до досконалості. Із його точки зору, вища справедливість полягає в покорі законам, яка приводить до єднання громадян, одностайності, впорядкованості та гармонії. Його послідовник Платон ставлення до законності розглядав як один з критеріїв поділу держав на правильні та неправильні: «...Вважається за краще, щоб володарював закон, а не хто-небудь із середовища громадян». Принцип правління права, а не людей, в закінченому вигляді був сформульований Арістотелем і Цицероном. Останній стверджував, що державою може вважатися тільки правове співтовариство.

Із сучасної точки зору античні уявлення про правління права мають істотну ваду, а саме – відсутність положень про права особи як ознаку та мету правової держави. Свобода та індивідуальні права, що виходять із неї розумілася тільки як колективна цінність, як якість властива не всім, а тільки вільним громадянам певного полісу.

Діячі ранньобуржуазних революцій та епохи Просвітництва розробили ідеї про найважливіші компоненти правової держави, а саме – теорію прав людини і ідею розподілу влади.

Джон Лільберн (середина XVII ст.) вперше ввів в обіг поняття «права людини». Із його точки зору свобода слова, совісті, друку, петицій, торгівлі,

рівність перед законом і судом, право власності складають природжені (надані не державою, а Богом і природою) права людини. Його сучасник Джеймс Гаррінгтон вперше використав термін «верховенство права». Джон Локк (друга половина XVII ст.) розробив вчення про гарантії забезпечення прав людини, якими є: законність, розподіл властей, право народу на опір незаконним проявам влади. Шарль Луї Монтеск'є обґрунтував ідею верховенства конституції в державі, ідею розподілу влади як гарантії проти тиранії.

Філософське обґрунтування ідеї правової держави традиційно пов'язують з ім'ям Іммануїла Канта. Відповідно до визначення Канта держава – це об'єднання великої кількості людей, підпорядкованих правовим законам.

Термін «правова держава» ввів до наукового і політичного обігу німецький вчений Карл Теодор Велькер (1813 р.), а Роберт фон Моль дав йому визначення: правова держава – це держава, заснована на закріпленні в конституції прав і свобод громадян та забезпеченні їх судового захисту (1829р.).

Ідея правової держави одержала розвиток в роботах відомих вітчизняних юристів (Станіслав Дністрянській, Микола Палієнко). Так, з погляду українського юриста Богдана Кістяківського правова держава – це конституційна держава. «У конституційній державі влада, перетворюючись на правову, принципово відрізняється від влади в історично передуючих конституційній державі типах держави... У конституційній державі влада перестає бути фактично пануванням людей і перетворюється на панування правових норм».

У XX ст. ідея правової держави одержала нормативний вираз в конституціях багатьох сучасних країн. У Німеччині, Іспанії, Україні ідея правової держави закріплена безпосередньо, в конституціях інших держав (Австрія, Греція, Франція) вона одержала непряме закріплення. Але навіть там, де ідея правової держави формально не закріплена в конституції, вона фактично реалізується в правовому статусі особистості, системі та діяльності органів державної влади.

Правова держава виступає як такий тип держави, влада якої заснована на праві, обмежується за допомогою права і здійснюється у правових формах.

Основні ознаки правової держави:

1) *пріоритет прав і свобод особи*, гарантованих державою і реалізовуваних громадянами, рівність громадян перед законом, доступність правового захисту для кожного громадянина, обмеження втручання держави в сферу приватної ініціативи. Громадяни діють за принципом: «Дозволено все, що не заборонено законом»;

2) *верховенство правового закону* в системі нормативно-правових актів. Правовим є тільки такий закон, який містить рівну для всіх міру свободи і справедливості. Інакше кажучи, це справедливий і гуманний закон, перед яким всі рівні;

3) *демократичний легальний спосіб формування влади*. Органи влади правової держави, як правило, формуються шляхом вільних загальних виборів, а призначення на державні посади здійснюються з дотриманням законної прозорості процедури. Вибори виступають як найважливіший засіб контролю суспільства

над державною владою. У правовій державі неможливі державні перевороти, закулісні угоди щодо формування органів влади;

4) *розподіл властей*. Кожна з гілок влади (законодавча, виконавча, судова) формується і діє в певній незалежності одна від однієї. Розподіл влади передбачає також наявність чітко окресленого кола повноважень і меж діяльності для кожної з гілок влади;

5) *зв'язаність влади правом*. Влада правової держави діє за принципом: «Дозволене лише те, що безпосередньо передбачене законом»;

6) *високий рівень загальної та правової культури громадян*. Тільки в цьому випадку є можливою свідома, компетентна участь громадян в управлінні державними і суспільними справами, повага до закону, прав і свобод співгромадян;

7) *взаємна відповідальність держави та особи*. Відповідальність особи перед державою виражається в дотриманні заборон (наприклад, не створювати незаконних військових формувань) і виконанні обов'язків (наприклад, платити податки), несенні тягара обмежень у разі правопорушень. У принципі, відповідальність особи перед державою існує при будь-якому типі держави. Але тільки в правовій державі є можливою відповідальність державної влади перед особою у разі порушення державою прав, свобод і законних інтересів людини і громадянина. Вона реалізується через пред'явлення позову проти держави та її органів, звернення до суду, у тому числі й до міжнародних судових органів;

8) *гідне положення суду в суспільстві і державі*. Суд може бути арбітром у взаєминах між громадянами і державою. Діяльність суду повинна базуватися на таких принципах як колегіальність, презумпція невинуватості, змагальність, рівність сторін, право на оскарження ухвалених рішень тощо.

Перспективи правової держави по-різному оцінюються ученими і політиками. Одні стверджують, що правова держава як реальність неможлива. Так, Рудольф Ієрінг (XIX ст.), стверджуючи, що «право є розумно усвідомлена політика влади», в той же час не вимагав педантичного слідування праву. Там, де обставини примушують державну владу зробити вибір між суспільством і правом, «вона не тільки уповноважена, але і зобов'язана пожертвувати правом і врятувати суспільство». Дослідники, політики і пересічні громадяни одностайно відзначають слабкість основ для такого типу державності, принаймні, на пострадянському просторі, що й породжує песимізм щодо перспектив правової держави.

Протилежна точка зору полягає в тому, що правова держава розглядається як єдино можливий варіант взаємодії громадянського суспільства і державної влади в сучасну епоху.

Компромісом є уявлення про правову державу як ідеал, який ще не досягнутий навіть в найбільш розвинених державах. Практична ж цінність конституційного закріплення цього ідеалу полягає в тому, що воно ставить в обов'язок державної влади законні, справедливі дії заради загального добробуту.

2. Громадянське суспільство: поняття і структура. Співвідношення громадянського суспільства і держави.

Поняття «громадянське суспільство» є однією із ключових категорій сучасних суспільних наук – соціології, політології, юриспруденції. У трактуванні цього поняття існує великий розкид: від ототожнення понять «людське суспільство» і «громадянське суспільство» до ототожнення понять «громадянське суспільство» і «держава». Найбільш обґрунтованою видається точка зору, що *громадянське суспільство* – це історичний феномен, що виник на певному етапі розвитку державно організованого, перш за все, західного, суспільства, і характеризується самостійністю по відношенню до держави.

У структурному відношенні *громадянське суспільство* – це сукупність вільних індивідів, недержавних об'єднань громадян і сфера відносин між ними, незалежна від держави, що включає наступні компоненти:

1) *вільні, рівноправні, самостійні індивіди*. Основною фігурою громадянського суспільства є людина як особистість та її приватні інтереси і потреби, вільна реалізація яких проходить поза державним контролем.

Членами громадянського суспільства є трудівники і одночасно власники, які мають відчуття особистої гідності, готові узяти на себе ризик ведення своєї справи, відповідальність за себе та благополуччя своєї сім'ї;

2) *недержавні об'єднання індивідів*. Потреби особи виражаються та здійснюються через такі компоненти громадянського суспільства, як сім'я, церква, профспілки, партії, елітарні групи, клуби виборців, культурні об'єднання, наукові асоціації тощо. З одного боку, в громадянському суспільстві кожен має можливість задовольнити одвічну тягу людини до спілкування – за віковими, інтелектуальними, економічними, спортивними, релігійними, політичними інтересами. З іншого боку, економічна і соціальна сфери життєдіяльності людини знаходять себе саме завдяки функціонуванню громадянського суспільства.

Важливе місце в структурі громадянського суспільства займає так званий *третій сектор* – сукупність некомерційних організацій, що не ставлять перед собою цілей отримання прибутку (перші два сектори – це сукупність державних інститутів і підприємницьких структур). Одержуваний в результаті діяльності таких організацій дохід не розподіляється між їх учасниками, а йде на реалізацію цілей організації;

3) *суспільні відносини між індивідами та їх об'єднаннями*, що розвиваються на основі рівності та самоврядування. Відносини в середовищі громадянського суспільства надзвичайно різноманітні: господарські, економічні, сімейно-споріднені, етнічні, релігійні, правові, політичні.

Характерно, що тут переважають не вертикальні (по підлеглості), а горизонтальні (рівнопартнерські та конкурентні) зв'язки. У цю сферу діяльності людей держава втручається лише тоді, коли громадянському суспільству або окремим його членам загрожує небезпека, коли суспільство не може самостійно впоратися з якоюсь проблемою.

Громадянське суспільство є, головним чином, соціально-економічною та особистою сферою життєдіяльності людей, вільною від державного втручання.

В той же час громадянське суспільство пов'язане з державою і є можливим тільки в державно організованому суспільстві.

По-перше, ряд інститутів є одночасно компонентами і громадянського суспільства, і держави. Такими є, наприклад, політичні партії. Вони акумулюють і формулюють різноманітні інтереси індивідів і соціальних спільнот в єдиний політичний інтерес і забезпечують їх участь в управлінні суспільними та державними справами.

По-друге, межі між державою і громадянським суспільством мають тенденцію до розмивання. З одного боку, громадянському суспільству держава делегує частину своїх повноважень. Тому в зарубіжних країнах нерідкими є такі явища як третейські (недержавні) суди, недержавні пенітенціарні установи, альтернативні (без формальної судової процедури) способи вирішення конфліктів. З іншого боку, держава бере під контроль сфери діяльності, що раніше були закритими для державного втручання, наприклад, регулює економічні відносини, здійснює інтервенцію в сімейні справи, якщо це необхідно для захисту від домашнього насильства.

По-третє, громадянське суспільство припускає контроль над державою, оскільки будь-яка державна влада постійно прагне до самозростання і підпорядкування собі суспільства. Тому або громадянське суспільство формує і контролює державу, або держава поглинає суспільство і тоді воно перестає бути громадянським. Контроль громадянського суспільства над державою здійснюється за допомогою політичних партій (особливо опозиційних), засобів масової інформації, вільних демократичних виборів.

Громадянському суспільству відповідає тип держави, який називають *правовим*. Правова держава виступає як система органів та інститутів, які гарантують і захищають нормальне функціонування громадянського суспільства.

Принципи взаємодії громадянського суспільства і правової держави:

- 1) визнання державою економічного, політичного та ідеологічного *плюралізму* суспільства;
- 2) *безумовне визнання і захист* державою прав людини і громадянина, *невтручання* держави до приватного життя громадян;
- 3) *взаємні обов'язки і відповідальність* особи і держави;
- 4) *взаємна відмова* суспільства і держави від використання насильницьких, незаконних дій;
- 5) *прагнення до соціального миру*, партнерства та національної згоди.

Громадянське суспільство в Україні і пострадянських державах ще тільки належить створити. На досягнення цієї мети повинні бути направлені зусилля як суспільства, так і державної влади.

Запитання для контролю і самоконтролю

1. Які основні ідеї становлення правової держави?
2. За якими ознаками ідентифікують правову державу?
3. Які перспективи правової держави у ХХІ столітті?

4. Що таке громадянське суспільство і які його базові принципи та ознаки?
5. В чому полягає співвідношення між правовою державою і громадянським суспільством?

Тема 9. Політична модернізація

План:

1. Сутність політичної модернізації та її типи.
2. Шляхи модернізації суспільства та політичної системи.
3. Етапи та моделі політичної модернізації.

1. Сутність політичної модернізації та її типи.

Поняття «*модернізація*» походить від французького *moderne* – й означає «осучаснення» та передбачає перехід від традиційних суспільств до нових, або модернізованих, що супроводжується кардинальними змінами життя людей:

1) в *економіці* – індустріалізацією, застосуванням технологій, заснованих на використанні наукового знання, поглибленням суспільного поділу праці і розвитком ринкових відносин та інфраструктури;

2) у *політичній* сфері – зрушеннями у політичній системі завдяки зростаючій участі різних груп населення через політичні партії та групи інтересів, у формуванні нових політичних інститутів (поділ влади, системи виборів, багатопартійність);

3) у *соціальній* сфері – формуванням соціальної структури індустріального суспільства, посиленням соціальної мобільності, розмежуванням приватного і громадського життя, підвищенням соціальних стандартів, реформуванням системи освіти, медицини, встановленням ефективної правової системи і подоланням корупції;

4) у *духовній* сфері – розвитком ідеологічного плюралізму та урізноманітненням сучасних засобів інформації, залученням великих груп населення до здобутків світової культури, секуляризацією масової свідомості, формуванням диференційованої й водночас уніфікованої культури, яка відображає стан суспільного розвитку, є мірою його щастя, ефективності, прогресу, дозволяє вільно виражати індивідам свої почуття та емоції.

До найбільш характерних рис політичної модернізації можна віднести такі: значне розширення кола осіб включених в політичне життя, що відбувається завдяки забезпеченню демократичних свобод і запровадженню загального виборчого права, а також збільшенню соціальної мобільності, як горизонтальної, так і вертикальної; перехід до нових форм легітимності, і як наслідок, ослаблення старих еліт і зародження нових; розширення функцій держави, зростання диференціації політичної структури і спеціалізації політичних інститутів; виникнення і швидке збільшення раціональної політичної бюрократії. При цьому об'єктивно необхідно, з одного боку, зберігати політичну стабільність як

найважливішу умову суспільного розвитку в цілому і, з іншого боку, розширювати можливості та форми політичної участі.

Стратегічним напрямом та загальним змістом політичної модернізації є *демократизація*, яка охоплює насамперед:

1) діяльність політичних інститутів суспільства, які повинні сприяти реальній участі населення у владних структурах і впливу народних мас на прийняття конкретних рішень, контролю над діяльністю державних органів. У процесі політичної модернізації відбувається становлення як нових, так і еволюція, пристосування до нових обставин вже існуючих політичних інститутів;

2) політичну свідомість населення. У зв'язку з цим перебіг процесу модернізації не є лінійний, наперед визначений, тут мають місце і застій, і регрес, і тупикові варіанти розвитку.

Самюель Хантінгтон виділив три *хвилі демократизації*: *перша* – зародилася на початку XIX ст. в США і тривала до закінчення Першої світової війни; *друга* – виникла після другої світової війни, коли відбувалося відновлення підвалин демократії в Західній Німеччині, Італії, Японії, демократизація Австрії, поширення демократичних інститутів на ряд країн, що розвиваються в результаті звільнення їх від колоніальної залежності; *третья* – почалась з 1974 р., коли в Португалії впала диктатура Салазара, а згодом поширилася на Іспанію, Грецію, Латинську Америку. З середини 80-х рр. вона захопила колишні соціалістичні країни Центральної та Східної Європи і СРСР. Розпад Радянського Союзу і утворення нових держав також включаються в цю хвилю.

В залежності від часу і особливостей модернізації в політологічній літературі прийнято виділяти такі її *типи*:

– *органічна* (первинна), що розпочалась (кінець XVIII – перша половина XIX ст.) у Західній Європі та Північній Америці і була пов'язана з настанням епохи промислової революції. В цих країнах модернізація здійснювалася переважно еволюційним шляхом на основі власних культурних традицій і зразків.

– *неорганічна* (вторинна, або *наздоганяюча*), що відбувається в країнах, які за допомогою імітаційних процесів намагаються наздогнати розвиненіші країни. Вони активно використовують їх досвід, купують технології, патенти, ліцензії, намагаються залучити зовнішні інвестиції та впровадити форми організації виробництва. При чому одні елементи у своєму розвитку можуть йти досить далеко, в той час як інші залишатися фактично незмінними. Наздоганяюча модернізація розпочинається, перш за все, зі змін у політиці та економіці, а не культурі, як це було у першому випадку.

Оскільки у суспільствах наздоганяючої модернізації склалися ще не всі передумови для трансформації традиційного укладу, то саме держава покликана відігравати роль своєрідного «локомотива», підштовхуючи і скеровуючи процес розвитку в потрібний бік. З цим часто пов'язується встановлення авторитарного режиму в цих країнах, що отримало назву «авторитаризм розвитку». Однак слід зазначити, що характер режиму має другорядне значення для проведення модернізації. Це пов'язано в першу чергу з тим, що модернізація як така і

політична модернізація, зокрема, охоплює значний період часу, за який політичний режим в країні може змінитися кілька разів.

2. Шляхи модернізації суспільства та політичної системи.

На початку розвитку теорії модернізації (50–60 рр. ХХ ст.) вона розумілася як «*вестернізація*», тобто копіювання західних підвалин у всіх сферах життя. Вчені ліберального напрямку, зокрема Р. Даль, вважали, що поява середнього класу і збільшення освіченого населення у складі традиційних суспільств призведе до серйозних змін у природі та організації управління, до появи *поліархії* – політичного порядку, що спирається на сім основних інститутів, коли:

- 1) контроль за рішеннями уряду конституційно має бути в руках офіційних осіб, що обираються народом;
- 2) дані офіційні особи періодично обираються шляхом чесних виборів, що виключають будь-який примус;
- 3) практично все доросле населення має право обирати офіційних осіб;
- 4) практично все доросле населення має право претендувати на виборні посади;
- 5) громадяни мають право висловлювати свою думку, не побоюючись переслідування з політичних мотивів;
- 6) громадяни мають право одержувати інформацію з альтернативних інформаційних джерел, що захищені законом;
- 7) громадяни мають право створювати незалежні асоціації й організації, включаючи політичні партії та групи інтересів.

Однак на прикладі низки країн Азії, Африки та Латинської Америки з'ясувалося, що пряме запозичення західних зразків суспільного життя на практиці обернулося не підвищенням життєвого рівня громадян і встановленням демократії, а зростанням корупції, свавіллям зайнятої лише власним збагаченням бюрократії, жадливістю економічним і соціальним розшаруванням в суспільстві.

В результаті в 70-80-ті рр. ХХ ст. теоретичні підходи до визначення шляхів модернізації були змінені. Пріоритетною метою було названо зміну соціальних, економічних, політичних структур. При цьому самий факт існування традиційних інститутів і цінностей вже не розглядався як перешкода для досягнення модернізованого стану. За умов збереження пріоритету універсальних критеріїв і цілей майбутнього розвитку головний упор став робитися на національну форму їх реалізації.

Теоретики ж консервативної орієнтації попереджували, що через невідповідність мас до управління та невміння послуговуватись інститутами влади, збільшуватимуться розходження між їхніми чеканнями і реальністю. Це веде до дестабілізації режиму і його корумпованості. З цього був зроблений висновок, що в тих країнах, де промисловий, індустріальний стрибок не лягатиме на ґрунт демократичних традицій, прихильності населення праву та ідеям компромісу, будь-які спроби реформування системи влади матимуть негативні для суспільства наслідки.

Якщо, вважали консерватори, для економіки головним показником реформування виступає зростання, то для політики – стабільність. Тому для успіху модернізації необхідний політичний режим «твердої руки» з легітимною правлячою партією, здатною стримувати тенденцію до дестабілізації. Таким чином, на протипагу лібералам було наголошено на значенні організованості, порядку, авторитарних методів правління. А ці засоби, в свою чергу, потребують компетентного політичного керівництва, сильної державної бюрократії, своєчасності і поступовості у здійсненні реформ.

У новітніх теоретичних напрацюваннях на перший план виходить соціокультурний чинник – наголошується, що існує кореляція між модернізацією і культурою. Рональд Інглхарт на основі порівняльного аналізу ситуації у 43 країнах дійшов висновку щодо наявності причинно-наслідкового зв'язку між економічним зростанням і зміною цінностей. Оскільки новітня економіка знань, на думку Р. Флоріди, базується на трьох Т – таланті, технологіях, толерантності, тобто, залежить від рівня розвитку людського капіталу, то все те, що сприяє самореалізації людини, виступає як суттєвий економічний ресурс. Засобом сприяння творчості, самовираженню є толерантність, яка як принцип міжособистих, міжгрупових відносин, як цінність культури формує ядро креативного етосу, сукупність носіїв котрого він запропонував називати креативним соціальним класом. Саме його представникам властива здатність створювати нові ідеї, технології, компанії і решту всього того, що втілює в собі інноваційність розвитку. Така модернізація, розгортаючи величезні потенційні можливості людини і утворюючи інституціонально забезпечений простір її самореалізації, орієнтується на дії креативного класу як на свою головну рушійну силу.

3. Етапи та моделі політичної модернізації.

Існують три базові моделі посткомуністичного транзиту, у межах яких можливі різні варіації:

- 1) прямого переходу (від комуністичного тоталітаризму безпосередньо до демократії);
- 2) двофазового переходу (від комуністичного тоталітаризму через більш-менш тривалий період функціонування авторитарного режиму до демократії);
- 3) зворотного розвитку (після комуністичного тоталітаризму і періоду стихійної лібералізації повернення до тоталітарного стану).

Посткомуністичні суспільства демонструють сьогодні усі три моделі, що залежить від походження попереднього авторитарного режиму, тривалості його функціонування; його жорсткості; цивілізаційного контексту тощо.

Вивчення досвіду модернізації в різних країнах світу дозволяє виділити три необхідних для її успіху *етапи*, кожен з яких може тривати різний час і вирізняється неоднаковою інтенсивністю та глибиною здійснюваних реформ. Перший – етап *лібералізації*, який характеризується загостренням протиріч в

авторитарних і тоталітарних режимах і початком розмивання їхніх політичних основ.

Другий – етап *демократизації*, відрізняється інституційними змінами у сфері влади. Йде впровадження демократичних інститутів (виборів, партій) і відповідних цінностей в політичну систему. Стимуляція громадських ініціатив веде до формування основ громадянського суспільства.

Третій – *консолідація* демократії, коли здійснюються заходи, що забезпечують незворотність демократичних перетворень в країні. Це забезпечується високим рівнем національного консенсусу щодо їхнього темпу, методів та загального змісту шляхом проведення круглих столів, конференцій, неупереджених телевізійних дебатів.

Реалізація докорінних перетворень на вказаних етапах становить зміст головних *напрямків посткомуністичної трансформації* (за С. Гелеєм, С. Рутарем):

- досягнення фінансової стабілізації, лібералізація цін та зовнішньоекономічної діяльності, швидка і прозора приватизація, захист прав власності і соціально вразливих верств;
- ухвалення нової конституції, виборчого і партійного законодавства, в рамках яких відбулося б радикальне оновлення політичної еліти;
- розбудова інститутів вільного ринку, фондового ринку і національного банку, антимонопольного законодавства, бюджетної і податкової систем;
- розбудова правової системи шляхом утворення незалежної судової влади, процесуальних, кримінальних і цивільних кодексів задля захисту прав і свобод громадян;
- наявність достатнього соціального капіталу в національного лідера, що виражається в довірі до нього і консолідації населення навколо його політичної сили та програми дій. Це дозволяє послідовно і рішуче здійснювати перетворення і відбирати для цього потрібну команду однодумців-професіоналів.

В Україні на відміну від її європейських сусідів не було створено сприятливі умови для посткомуністичної трансформації. Політична еліта виявилась розпорошеною – за два десятиліття в Україні, наприклад, змінилося п'ять президентів і понад двадцять голів уряду. Предметом боротьби в політикумі надто довгий час було питання: якій парадигмі – соціального етатизму чи етнічного етатизму – віддати перевагу? Тому не було забезпечено своєчасного, логічно продуманого ходу реформ, а ключова з них – приватизація державного майна – була проведена у більшості випадків не прозоро, не завжди чесно. Ці особливості спричиняли постійні кризові явища в економічному і особливо соціально-політичному розвитку нашої держави.

Зробимо висновок. Політична модернізація являє собою процес зміни системних якостей політичного життя і функцій інститутів політичної системи при переході від традиційного суспільства до сучасного, від застарілих форм організації політичного життя до більш складних, що відповідає об'єктивній тенденції урізноманітнення структури суспільства, появи в ньому

нових груп інтересів, необхідності мобілізувати за цих умов матеріальні і людські ресурси. Стратегічним орієнтиром політичної модернізації виступає демократизація. Успішність модернізації залежить від вчасності і адекватності лібералізації, власне демократизації та стабілізації суспільно-політичного життя, що й робить незворотними зміни. В умовах формування економіки знань вирішальну роль для успіху процесу модернізації відіграє соціокультурний чинник, готовність людей змінити себе і власні життєві стандарти.

Запитання для контролю і самоконтролю

1. Що таке політична модернізація?
2. До якої хвилі демократизації увійшла Україна?
3. З яких етапів складається політична модернізація?
4. Які основні типи політичної модернізації вам відомі?
5. По яких основних напрямках перетворень здійснюється політична модернізація?
6. В чому полягає вплив політичного режиму на політичну модернізацію?
7. Що таке економіка знань і чому для забезпечення успішної модернізації в теперішніх умовах країні потрібна толерантність?
8. Що заважає Україні швидко і ефективно модернізуватись?

Модуль III. Політичний процес і його регулятори

Тема 10. Політичний процес і політична культура

План:

1. Сутність і структура політичного процесу.
2. Типологія політичного процесу.
3. Політична діяльність і політична поведінка.
4. Політична культура: сутність, структура, види, функції.

1. Сутність і структура політичного процесу.

Політичний процес є сукупною діяльністю всіх суб'єктів політики, за допомогою якої відбувається формування, розвиток і функціонування політичної системи суспільства у визначених межах простору і часу. Поняття «політичний процес» охоплює різні форми, способи і напрями політичної діяльності різних суб'єктів.

Характер і конкретний зміст політичного процесу визначається особливостями політичної системи та існуючого режиму. Демократичній системі відповідає тип політичного процесу з широкою участю громадян в управлінні державою, у забезпеченні їхніх прав і свобод. Тоталітарна система передбачає інший тип політичного процесу, що виключає реальну політичну участь і свободу соціального і політичного вибору.

За своєю структурою політичний процес складається з суб'єктів – носіїв політичної дії та об'єкту – мети, яка повинна бути досягнута. Політичний процес включає також засоби, методи, ресурси, виконавців.

Політичний процес охоплює як цілеспрямовані свідомі зусилля суб'єктів політичної діяльності (індивідів, соціальних груп, політичних партій, державних органів і ін.), так і взаємодії, які виникають спонтанно, незалежно від волі і свідомості учасників процесу. Така сукупність цілеспрямованих і спонтанних дій

суб'єктів і учасників політичного процесу виключає чітку заданість наперед або приреченість політичного процесу в розвитку подій і явищ.

В ході реалізації своїх ролевих функцій і позицій суб'єкти і учасники політичного процесу демонструють свою функціональну значущість, здатність відтворювати, розвивати, змінювати або руйнувати елементи політичної системи. Таким чином, політичний процес розкриває як поверхневі, так і глибинні зміни, що відбуваються в політичній системі, характеризує її перехід від одного стану до іншого.

З погляду структури політичний процес складається з ряду *етапів*, що послідовно відбуваються і циклічно відтворюються:

- конституювання, утворення політичної системи;
- відтворення компонентів і ознак даної системи;
- ухвалення і виконання політико-управлінських рішень;
- контроль функціонування і напрями розвитку політичної системи.

Основні етапи політичного процесу виражають динаміку розвитку політичної системи, внаслідок чого в ній відбуваються зміни і перетворення. Тому в кожному новому циклі політична система не копіює себе, а, збагатившись новими властивостями (наприклад, поява виборчої системи або нового законодавства, утворення політичних блоків, партій і т.д.), реалізує політичні зміни. Це означає, що здійснюється повторення на новий лад того, що існувало раніше, і тим самим відбувається самовідтворення політичної системи. Отож, в ході політичного процесу:

- повторюються і закріплюються, видозмінюються і обновляються історичний тип політичної системи, її класова природа, зв'язки з іншими підсистемами суспільства;
- відтворюються політичні відносини та інститути, політичні норми і цінності, символи, мова;
- відтворюються самі учасники політичного процесу як виразники певних політичних позицій, носії відповідних поглядів, виконавці тих або інших політичних ролей.

Результат політичного процесу залежить від сукупності незалежних змінних (наявність ресурсів, сприятливих або несприятливих умов, тобто зовнішнього оточення; від втручання несподіваних, випадкових чинників і т.д.) і залежних, укорінених в самому політичному процесі засобів, методів, виконавців і т.д. і відносин між ними. На політичний процес усередині окремих країн справляє значний вплив зовнішній чинник, міжнародні та світогосподарські відносини і зв'язки, вся сукупність реалій геополітичного характеру.

2. Типологія політичного процесу.

Політичні процеси в політологічній літературі *класифікуються* за різними підставами. Залежно від об'єкту прояву політичної волі вони поділяються на внутрішньополітичні і зовнішньополітичні. Так, внутрішньополітичні процеси залежать від форми правління і державного устрою держави, складу та традицій

правлячої еліти, типу лідерства і т.п. Фундаментом розгортання *внутрішньополітичного* процесу будь-якої країни є співвідношення соціально-економічного устрою, соціальної структури суспільства, ступінь задоволеності населення своїм положенням. *Зовнішньополітичні* процеси визначаються соціально-економічною природою, інтересами і метою держави, балансом сил в світі і в конкретних регіонах і т.п.

Залежно від термінів перебігу політичні процеси поділяють на *тривалі*, наприклад, перехід від тоталітарного до демократичного режиму, і порівняно *короткострокові*, наприклад, вибори.

Залежно від значущості для суспільства політичні процеси можна розглядати як *базові* і *периферійні*. Базові процеси передбачають різноманітні способи включення широких верств населення (безпосередньо або через представницькі органи – партії, рухи і ін.) в політичні відносини з державою з приводу реалізації тих або інших соціально-політичних вимог. Базовими також можна назвати політичні процеси, в результаті яких ухвалюються політичні рішення, інтереси великих соціальних спільнот, що зачіпають суспільство в цілому або процеси, спрямовані на розвиток і зміну політичної системи. Периферійні політичні процеси можуть розвиватися на регіональному або місцевому рівні соціально-політичної взаємодії, вони можуть розкривати динаміку формування окремих політичних асоціацій (партій, блоків, груп тиску і т.д.).

З погляду публічності розрізняють відкритий і латентний (прихований) політичний процес. *Відкритий* характеризується тим, що інтереси груп і громадян виявляються в програмах партій, рухів, у використуванні ЗМІ для обговорення суспільно значущих проблем і т.п. Політичний мітинг з вимогами відставки уряду – це відкритий процес. Рішення уряду про збільшення податкового мита на імпорتنі товари – це також відкритий процес. *Латентний* процес – це приховані дії державних установ, особливо з секретними функціями, наприклад, розвідка. Лобіювання якогось закону в законодавчому органі держави – це також прихований (тіньовий) процес. У політичних системах низки країн, приміром, у Великій Британії, навіть є таке поняття як «тіньовий кабінет».

Можна виділити такі основні *види політичних процесів*: революція, контрреволюція, повстання, бунт, заколот, путч, політична кампанія, пряма дія в політиці. *Революція* – це докорінне перетворення громадського порядку, створення нової політичної системи, заснованої на інших принципах легітимності. Революція виникає як наслідок наростання суперечностей в суспільстві. У зв'язку з тим, що не всі члени суспільства підтримують погляди нової влади, то може відбутися контрреволюція. *Контрреволюція* – політичний процес, в якому беруть участь групи, що прагнуть скинути нову політичну еліту і відновити колишні порядки.

Реформа – це поступове перетворення економічного і політичного ладу при збереженні його основ і влади правлячої еліти. В ході проведення реформ першочергове значення має забезпечення їх суспільної підтримки, досягнення згоди щодо змісту, типів і методів перетворень. Успіх реформ залежить від своєчасності їх проведення.

Повстання – масовий виступ проти даної влади, існуючого ладу. Мета повстання, як правило, декларативна і нечітка, вона знаходить своє обґрунтування в примітивній програмі і гаслах. Будь-якому повстанню властивий певний рівень організованості. Цілеспрямованість і організованість відрізняють повстання від бунту.

Бунт – ця масова стихійна дія, що має високий ступінь інтенсивності. Бунт – це майже завжди реакція масу відповідь на екстраординарні дії представників пануючих політичних груп або державних органів. За ступенем інтенсивності до бунту близький *заколот*, який виникає в результаті продуманої, цілеспрямованої підготовки із сторони певної групи осіб. Звичайно він носить збройний характер, спирається на частину армії. З розширенням складу учасників заколот втрачає організованість і цілеспрямованість, набуває якостей бунту і загасає. Якщо заколот не одержує масової підтримки, то він стає *путчем*, тобто перетворюється на дії вузького кола осіб, що позбавлені серйозної перспективи.

Політична кампанія – це система колективних дій, спрямованих на зміну структури влади, перерозподіл політичних повноважень, формування органів влади. Її успіх в значній мірі залежить від підтримки з боку населення.

Ряд політичних процесів охоплює безпосередній вплив громадян на органи політичної влади шляхом проведення мітингів, демонстрацій і страйків. *Мітинг* – збір людей, присвячений обговоренню тієї або іншої проблеми. При проведенні мітингів необхідно враховувати той чинник, що він може стати ареною протистояння різних політичних сил, місцем різних ексцесів. Це вимагає від організаторів мітингу і владних структур чіткої організації, продуманого сценарію, готовності до різних варіантів розвитку подій.

Демонстрація – цей масова хода прихильників певної ідеї або вимоги, вираз підтримки або протесту проти дій влади. Вона вимагає попереднього планування, підготовки: реклами в газетах, офіційного дозволу властей, виготовлення транспарантів, розподілу ролей, визначення маршруту руху і ораторів.

Страйк – припинення роботи з метою економічного або політичного тиску на владу. Завдяки страйку в короткий час до активної політичної позиції може залучитися величезна маса людей.

3. Політична діяльність і політична поведінка.

Людина є первинним суб'єктом політики, що характеризується:

- різноманітною участю у політичному житті;
- різними можливостями впливу на владу;
- неоднаковою мірою політичної активності.

Проблема особи як суб'єкта політичної діяльності не зводиться тільки до умов, в яких реалізуються її політичні функції. Багато що залежить від політичної активності людини, від ступеня реалізації нею своєї ролі як суб'єкта політики. В цьому відношенні зазвичай виділяють такі два аспекти:

- участь пересічних громадян у суспільно-політичному житті;

- політичну діяльність осіб, для яких політика стає практично професійним заняттям.

Політична діяльність – це свідомо, цілеспрямована діяльність людей або великих суспільних груп щодо реалізації своїх політичних інтересів, цілей, що передбачає участь в управлінні державними та суспільними справами. Для позначення дій пересічних громадян у сфері політики застосовується поняття «політична поведінка».

Політична поведінка – це сукупність реакцій соціальних суб'єктів (соціальних спільнот, груп.) на діяльність політичної системи. Політичну поведінку можна поділяють на політичну участь і політичне відчуження.

Політична участь – цей вплив громадян на функціонування політичної системи, формування політичних інститутів і процес вироблення політичних рішень. До політичної участі можна віднести такі прояви соціальної активності індивіда:

- дії по делегуванню повноважень (електоральна поведінка);
- активістську діяльність, спрямовану на підтримку кандидатів і партій у виборчих кампаніях;
- відвідування мітингів і участь в демонстраціях;
- участь в діяльності партій і груп інтересів.

Політичні режими справляють значний вплив на політичну участь. В авторитарних режимах значна частина населення усунена від політичної участі, тоді як в демократичному суспільстві участь – це дієвий засіб самовираження громадян, що забезпечений інститутами правової держави і що виконує функції соціалізації і виховання громадян.

Потреба в політичній участі залежить від конкретної обстановки і особистих якостей індивіда. Форми політичної участі залежать від властивостей індивіда (стать, вік, рід занять, освіта і тощо), особливості режиму правління, вплив конкретної соціально-економічної ситуації. Для політичної участі характерні дві форми:

- пряма, реалізована в безпосередніх діях індивідів (мітинги, демонстрації, страйки, референдуми і т.п.);
- непряма, що характеризується їх включенням у політику через обраних представників, а також через партії, громадські організації і рухи.

Політична участь може бути організованою, наприклад, діяльність політичних партій і неорганізованою, наприклад, заколот, а також систематичною, наприклад, вибори, і періодичною, наприклад, демонстрації. У сучасному суспільстві повинні бути створені рівні можливості для політичної участі всіх громадян.

Політичну поведінку особи можна характеризувати не лише як активну позицію, але й як відчуження. **Політичне відчуження** – це стан, що характеризується сприйняттям людиною політики, держави та влади як сторонніх, як чужих сил, що панують над нею і що пригнічують її. Політичне відчуження фіксує наявність розриву між суспільством і людиною, воно проявляється у безсиллі індивіда впливати на розвиток політичних подій, у сприйнятті людиною політичних інститутів як ворожих її інтересам. Політичне

відчуження зумовлене такими причинами, як втрата соціальних ідеалів, зневіра в будь-які владні структури, психологічна втома від нескінченного потоку політичної демагогії, непродуманих рішень та відверто цинічної брехні. Проявами відчуження є *конформізм, соціальна апатія, абсентеїзм, відсутність інтересу* до політичних знань, подій, *відмова від виконання громадянського обов'язку* як форма протесту проти політики, влади, її лідерів.

4. Політична культура: сутність, структура, види, функції.

Уперше термін «політична культура» вжив в XVIII столітті німецький просвітитель Йоганн Гердер. *Політична культура* є сукупністю цінностей, установок, переконань, орієнтацій і символів, що їх виражають, які є загальноприйнятими і які служать упорядкуванню політичного досвіду і регулюванню політичної поведінки всіх членів суспільства. Вона включає не тільки політичні ідеали, цінності і установки, але і чинні норми політичного життя. Політична культура – це сукупність засобів, каналів, моделей поведінки, через які здійснюється входження людини в політику та її участь в ній, відбуваються взаємодії особи і політичної влади.

Структурно політична культура постає як єдність:

- політичних знань;
- політичної свідомості, політичних переконань і цінностей;
- політичних дій.

Як видно, про рівень політичної культури свідчать: знання політики, фактів, зацікавленість ними; оцінка політичних явищ і подій; емоційні сторони політичних позицій, наприклад, любов до батьківщини та ненависть до ворогів; ступінь відповідності взірцям політичної поведінки, що визнані у даному суспільстві як належні.

Політична культура – це складова частина духовної культури суспільства, вона нерозривний пов'язана з її іншими формами. Так, політична культура органічно пов'язана з правовою культурою, моральністю, ідеологією. Політичну ідеологію можна розглядати як ядро політичної культури, оскільки саме ідеологія визначає зміст і об'єм прав, вибір етичних норм і принципів в політичній теорії і практиці.

У процесі розвитку політичної культури сформувалися і розвиваються її функції, через які вона стає реально відчутною, зрозумілою, а, отже, практично значущою і досяжною для індивіда. Політична культура виконує такі основні *функції*:

- пізнавальну (засвоєння громадянами необхідних суспільно-політичних знань і формування в них компетентних політичних поглядів і переконань);
- комунікативну (сприяє трансляції наступним поколінням політичних знань, цінностей, навичок);
- нормативно-ціннісну (орієнтує індивідів, груп, суспільство в цілому на певні норми, стандарти, цінності, установки політичного мислення і поведінки; фіксує ієрархію політичних цінностей);

- виховну (формує політичну свідомість і навички політичної діяльності, адекватні даній політичній системі);
- мобілізаційну (організовує громадян на виконання певних політичних і соціальних завдань);
- інтеграційну (формує широку й усталену соціальну основу даного політичного устрою, об'єднує прихильників певної політичної сили);
- регулятивну (забезпечує ефективний вплив громадян на політичний процес).

Будь-яка політична культура відображає інтереси, суспільне положення й особливості історичного розвитку відповідної соціальної спільності, нації, регіону та інших суб'єктів політичного життя. В сучасній політології для аналізу і порівняння політичних культур широко використовується їх типологія, запропонована американськими політологами Г. Алмондом і С. Вербой. Вони виділяють три основні *типи політичної культури*:

- *патріархальна* політична культура, основною ознакою якої є відсутність в суспільстві, де вона панує, інтересу до політичної системи;
- *підданська* політична культура, що характеризується сильною прихильністю людей до існуючих в країні політичних інститутів і режиму влади у поєднанні з низькою індивідуальною активністю населення;
- *активістська* політична культура з такими її сутнісними рисами, як зацікавленість в політичній системі й активна участь громадянина в ній.

У сучасному суспільстві панують і взаємодіють два основні типи політичної культури: підданська і активістська (політична культура участі). На підставі такого критерію, як ступінь узгодженості у взаємостосунках політичних субкультур, можна виділити два типи політичних культур: фрагментарну (різнорідну) і інтегровану (однорідну). Фрагментарна політична культура характеризується відсутністю згоди громадян щодо політичного устрою країни, соціальною роз'єднаністю, високим ступенем конфліктності, застосуванням насильства, відсутністю ефективних процедур залагоджування конфліктів. Цей тип культури панує в більшості африканських і латиноамериканських країн. В його основі лежить помітна соціокультурна, конфесійна, національно-етнічна і інша фрагментація суспільства.

Інтегрована політична культура характеризується наявністю порівняно високого рівня консенсусу (від лат. *consensus* – згода) з основоположних питань політичного устрою, низьким рівнем конфліктності і політичного насильства, лояльністю по відношенню до існуючого режиму. Ці характеристики властиві до політичній культурі більшості демократичних західних країн.

Стосовно сучасних цивілізованих суспільств при визначенні типу їх політичної культури критерієм доцільно вибрати тип існуючого в них політичного режиму. Політичний режим завжди породжує відповідну йому модель політичної культури, що характеризується певними ознаками. В чистому вигляді ці моделі функціонують рідко, частіше зустрічаються змішані форми. Можна виділити такі найбільш поширені моделі політичної культури: демократичну, авторитарну і тоталітарну.

Найважливішими особливостями *демократичної моделі* є:

- ідея індивідуальної свободи, самоцінності кожного індивіда і невідчужуваності його основних прав;
- відношення громадян до приватної власності як до необхідної умови суверенітету і самореалізації особи;
- суспільне визнання плюралізму у всіх сферах життя, толерантність до інакомислення, прагнення основних груп населення до консенсусу відносно головних цінностей та ідеалів;
- утвердження в свідомості населення принципу виборності влади, необхідності поділу її на законодавчу, виконавчу і судову гілки;
- ідея громадянського суспільства як системи зацікавлених груп, що домінують над державою та її інститутами, які віддають їй стільки повноважень, скільки вважають за потрібне;
- домінування в більшості населення установки на досягнення політичної мети тільки демократичними засобами, в ході виборчого процесу і критичне ставлення до стихійних і насильницьких дій.

Тоталітарно-авторитарна модель політичної культури ґрунтується на пріоритеті колективного над індивідуальним, на повному підкоренні державі. Важливою особливістю тоталітарної політичної культури є всякого роду культу – вождя, боротьби, щасливого майбутнього. Культ політичних керівників закономірно випиває з характерної для тоталітарних систем сакралізації влади (надання їй «священного змісту»). За своєю суттю він такий же атрибут язичницького ідолопоклонства, як пам'ятники і мавзолеї. Культ боротьби орієнтує на конфронтацію, застосування силового тиску, виховання таких якостей як нетерпимість до щонайменшого інакомислення і непримиренність до будь-якого опонента. Прагнення до компромісу і консенсусу взаємодіючих сторін розглядається як ознака слабкості. Невід'ємними елементами тоталітарної моделі політичної культури є культ майбутнього і сподівання на соціальне чудо. Ці два елементи, як правило, злиті воедино.

У тоталітарній політичній культурі закріплюється принцип беззаперечного підкорення людини так званим «вищим інтересам». Людина розглядається як гвинт величезного механізму і в чисто інструментальному ракурсі – як робоча сила, трудовий ресурс, «людський чинник» тощо.

Істотна особливість тоталітарної моделі політичної культури – заперечення (а в екстремальних варіантах – знищення) багатьох традицій духовної культури. Вона втілювалася по-різному: в перейменуванні міст і вулиць, в обмеженні доступу до певних видів літератури, у відмові від культурної спадщини в мистецтві і літературі, побуті і звичаях, які нібито перешкоджають становленню нових культурних традицій.

Якщо за основу класифікації взяти соціальну структуру суспільства, то можна дійти висновку, що кожен соціальний прошарок, клас, кожна соціальна спільність людей має свою *політичну субкультуру* – сукупність політичних орієнтацій, що мають істотні відхилення від домінуючих у суспільстві поглядів, і відповідних їм форм політичної активності громадян, які належать до даної спільності (групи).

Політична культура – продукт природно-історичного розвитку. Основні чинники її формування полягають у цілеспрямованій духовно-ідеологічній, освітньо-просвітницькій діяльності держави, політичних партій, церкви, засобів масової інформації, суспільно-політичних організацій і рухів; у стихійному впливі на рівні буденної свідомості в колі друзів, в сім'ї, трудовому колективі і т.д.; у залучення громадян до суспільно-політичного життя суспільства.

Названі вище чинники впливають в свідомість громадян, реалізуються в процесі політичної соціалізації. **Соціалізація** – процес засвоєння індивідом соціальних норм і культурних цінностей, властивих суспільству, в якому він живе. Політична соціалізація є частиною загальної соціалізації, а її специфіка полягає в тому, що при цьому індивідом засвоюються норми і цінності переважно політичної культури, зразки політичної поведінки, знання і уявлення про політичну сферу суспільства.

Процес політичної соціалізації починається в ранньому дитинстві і триває протягом всього життя. Під час соціалізації людина засвоює найбільш значущі елементи політичної культури, що дозволяє їй стати повноправним суб'єктом політичного процесу. Можна виділити різні показники, які визначають відповідні рівні сформованості політичної культури особи: володіння політичною інформацією і наявність власної думки; оцінка діяльності влади; рівень політичної активності особи; форми участі в політичному житті; глибина віри людей в те, що вони здатні справляти суттєвий вплив на політичні рішення тощо. При цьому про високий рівень політичної культури, як правило, йдеться лише тоді, коли індивід свідомо бере активну участь в політиці.

***Зробимо висновок.** Політичний процес фіксує плинний, змінний, динамічний і мобільний характер політичного життя й політичної діяльності, розкриває рух, трансформації та еволюцію політичної системи у часі та просторі. Політичні відносини реалізуються у вигляді боротьби, конкуренції конфлікту, компромісу, консолідації, консенсусу. Особливого значення у демократичному суспільстві набуває практика толерантності та компромісу, що сприяють досягненню консолідації. Політична культура постає як обумовлений ціннісними уявленнями суб'єкта про політику та втілений у практиці кодекс його поведінки, стиль політичної діяльності, сповідуваних ним зразків політичної дії. Політична культура конкретного суспільства визначає, наскільки ефективно функціонує його політична система.*

Запитання для контролю і самоконтролю

1. Що таке політичний процес?
2. З яких етапів складається політичний процес?
3. Які основні види політичних процесів вам відомі?
4. В яких основних проявах соціальної активності індивіда реалізується його політична участь?
5. В чому полягає вплив політичного режиму на політичну участь громадян?

6. Що таке політичне відчуження і якими причинами воно зумовлене?
7. В чому полягає сутність політичної культури і які структурні елементи вона включає?
8. В чому полягає відмінність між тоталітарно-авторитарною і демократичною моделями політичної культури?

Тема 11. Вибори і виборчі системи

План:

1. Поняття виборчої системи та її типи.
2. Демократичні принципи проведення виборів.
3. Типові порушення виборчого процесу.

1. Поняття виборчої системи та її типи.

Вибори є одним з провідних інститутів легітимізації наявної політичної системи й політичного режиму. Ідея виборності покликана забезпечити народний суверенітет і представництво всіх зацікавлених соціальних спільностей і груп населення в системі влади через політичні партії. Успішне проведення виборів і визнання суспільством їх результатів є важливою ознакою здатності суспільства розв'язувати актуальні для нього проблеми мирними політичними засобами.

Виборча система – це сукупність правил і прийомів, які забезпечують участь громадян у формуванні представницьких органів влади. Вона базується на *виборчому праві* – сукупності юридичних норм, які регулюють участь громадян у виборах органів влади, організацію і проведення виборів, відносини між виборцями і представницькими органами. У більшості країн світу проводяться загальнонаціональні парламентські і президентські вибори, вибори до органів місцевого самоврядування, деяких місцевих посадових осіб – суддів, присяжних, шерифів та ін.

Існують такі головні *типи виборчих систем*: мажоритарні і пропорційні. В основі *мажоритарної* системи лежить принцип більшості (переможцем на виборах вважається кандидат, який набрав найбільше голосів). Виборчі округи тут є одномандатними, тобто від кожного округу обирається один депутат. Мажоритарна система має свої різновиди. При мажоритарній системі відносною (простою) більшості обраним вважається той кандидат, який отримав голосів виборців більше, аніж будь-хто з його суперників. Мажоритарна система абсолютної більшості передбачає, що обраним є той кандидат, який отримав більше половини голосів виборців, які брали участь у голосуванні (50% плюс один голос). Якщо жоден з кандидатів не набрав більше половини голосів виборців, то проводиться другий тур виборів, в якому, як правило, беруть участь два кандидати, які домоглися кращих результатів, і переможцем з них вважається той, хто набрав більше голосів.

Пропорційна система передбачає голосування за списками партій, що означає виділення багатомандатного округу (округом є вся територія країни) або кількох округів. Зміст цієї системи полягає в тому, що партія може отримати в

парламенті ту кількість мандатів, яка пропорційно відповідає кількості поданих за неї голосів. Існує багато різновидів пропорційної систем – голосування може відбуватися як у загальнодержавному, так і по регіональних округах, списки кандидатів від партій можуть бути закритими або відкритими.

І мажоритарна, і пропорційна система мають як переваги, так і недоліки. Приміром, при мажоритарній системі часто трапляються диспропорції між набраними голосами і отриманими мандатами, існує спокуса переважання регіональних (місцевих) інтересів над загальнонаціональними тощо. При пропорційній системі послаблений зв'язок кандидата у депутати з виборцями і одночасно є залежність його від партійної фракції у парламенті. Крім того, на роботу парламентарів справляє свій вузькоєгоїстичний вплив партійна верхівка. Певним чином через поєднання елементів пропорційної і мажоритарної системи, коли застосовуються різні варіанти змішаної системи, вдається знайти рівновагу між ними. В сучасній Україні діє змішана система, за якої половина депутатів до Верховної Ради обирається в одномандатних мажоритарних округах, а половина – за списками партій по єдиному загальнодержавному багатомандатному округу.

2. Демократичні принципи проведення виборів.

Основні демократичні принципи проведення виборів:

- *вільні вибори.* Це означає, що ніхто не може бути примушений до здійснення волевиявлення;

- *загальне виборче право.* Принцип загальності виборчого права дозволяє всім громадянам держави брати участь у виборах, окрім тих, яким це не дозволяється законом. Виборче право може бути активним (право обирати) і пасивним (право бути обраним). В більшості країн для участі у голосуванні (активне виборче право) встановлюється вік — 18 років, але може бути і менше (16 років, Бразилія), або більше (20 років, Марокко). Для пасивного виборчого права вік має бути дещо вищим; 21 рік, 26 років, 35 років. В той же час інколи існують деякі обмеження пасивного виборчого права, коли певні посадові особи не мають права брати участь у виборах.

Крім вікового цензу, є ряд інших виборчих цензів: осілості, статі, майновий, моральний. Ценз осілості – це вимога, за якої виборче право надається тільки тим громадянам, які проживають у виборчому окрузі: США – 1 міс, Німеччини – 3 міс, Франції – 6 міс, Канади – 12 міс. і т.д. Ценз статі забороняв брати участь у виборах жінкам. Спочатку ценз статі було скасовано у Новій Зеландії (1893 р.), Австралії (1902 р.), Фінляндії (1906 р.). У країнах-піонерах загального виборчого права жінки дістали право голосу лише після Другої світової війни (Франція – 1944 р., Швейцарія – 1971 р., а в деяких країнах навіть пізніше: Іспанія – 1977 р., Португалія – 1975 р.).

- *рівність виборчих прав.* Це означає, що: а) кожен виборець має рівне число голосів; б) в країні існує єдиний виборчий корпус, тобто виборці не поділені на соціальні чи якісь інші групи; в) закон встановлює однакові вимоги для висунення кандидатів і проведення агітації.

Принцип рівності може бути порушений внаслідок куріальних виборів, коли певна соціальна група має у парламенті фіксоване представництво (наприклад, національні меншини). Але, з іншого боку, куріальні вибори дозволяють репрезентувати інтереси малих соціальних спільнот у парламенті. Інколи принцип рівності порушується внаслідок утворення виборчих округів – виборча географія (геометрія).

- *пряме виборче право*. Воно означає, що громадянин голосує безпосередньо за партію чи кандидата. Але інколи вибори бувають і непрямыми, наприклад, президента США, коли виборці обирають виборчу колегію, члени якої вже здійснюють прямий вибір.

- *таємне голосування* – полягає у неможливості контролю за волевиявленням виборця.

- *обов'язковість і періодичність виборів* – означає, що у країні вибори відбуваються через певний термін, визначений Конституцією і законами про вибори.

Політичні вибори не обмежуються самим тільки голосуванням. Це масова кампанія, широкий комплекс заходів та процедур для формування керівних органів у державі. Головні *процедури виборчої кампанії* такі:

- *призначення дати виборів*. У більшості країн вибори проводять у встановлені законом строки. У парламентських республіках вибори за звичайних умов відбуваються тоді, коли спливає термін повноважень загальнонаціонального парламенту. Такі вибори називаються черговими. Однак у певних випадках, що визначено законом, парламент може бути розпущений достроково. Тоді призначаються позачергові вибори;

- *утворення виборчих округів та виборчих дільниць*. Вибори проводяться по виборчих округах, які визначаються та встановлюються центральною владою в державі. Виборчим округом називають визначену сукупність виборців певної території, які обирають одну або іншу визначену кількість депутатів. Округ, від якого обирається один депутат, називається одномандатним, коли ж одразу обирається декілька депутатів – багатомандатним;

- *формування виборчих комісій*. Функція безпосереднього проведення виборів належить виборчим комісіям. Найчастіше утворюється така система виборчих комісій: Центральна виборча комісія, окружні та дільничні виборчі комісії;

- *складання списку виборців*;

- *висування та реєстрація кандидатів*. Виборчий процес починається з процедури висування й реєстрації кандидатів. У світі існує кілька способів висування кандидатів:

- 1) реєстрація через подання у відповідні органи заяви, підписаної самим кандидатом (інколи потрібно, щоб така заява була скріплена підписами певної кількості виборців);

- 2) висування кандидатів від імені партій, зборів громадян;

- 3) висування кандидатів, здійснюване у тому порядку, що й обрання (наприклад, первинні вибори, «праймеріз» у США).

В деяких країнах для того, щоб зареєструватись, потрібно внести грошову заставу. Дана норма була введена для того, щоб не давати можливості брати участь у виборах безвідповідальним кандидатам. Грошова застава залишається на користь держави, якщо кандидат не набирає встановлений законом відсоток голосів.

Від моменту реєстрації претендента на виборну посаду у відповідній окружній комісії для нього формально починається виборча кампанія. Відтепер він набуває статус кандидата в депутати і дістає право на проведення агітаційної кампанії. Статус кандидата визначено відповідним законом про вибори;

- *передвиборна пропаганда і агітація.* Починається передвиборна пропаганда і агітація з моменту реєстрації кандидата і закінчується напередодні голосування. У день голосування забороняється будь-яка передвиборна агітація. В різних країнах різним є термін, коли забороняється оголошувати в ЗМІ результати соціологічних досліджень та опитувань громадської думки про рейтинг партій, виборчих блоків, окремих кандидатів;

- *голосування.* Кульмінаційним пунктом усієї виборчої кампанії є голосування. Голосування може бути очним, коли сам виборець безпосередньо голосує, і заочним, коли його волю реалізують інші особи (за довіреністю), можливе голосування поштою.

Голосування може бути обов'язковим і не обов'язковим. У більшості країн світу участь у голосуванні вважається особистим правом виборця, який може вільно розпоряджатися ним на свій розсуд. Разом з тим існує і практика обов'язкового голосування. Законодавством деяких країн голосування розглядається як громадянський обов'язок виборця і за його невиконання накладаються адміністративні санкції. За неявку на вибори суд може позбавити громадянина прав виборця. А в такому разі він не матиме права працювати на державній та муніципальній службах. Можливий також грошовий штраф;

- *підрахунок голосів та визначення результатів.* Це одна із важливих стадій виборчого процесу. Підрахунок голосів виборців залежить від виборчої форми і визначено законодавством.

3. Типові порушення виборчого процесу.

Інколи вибори визнаються такими, що не відбулися. В такому разі проводиться повторне голосування. Але досить часто реальне волевиявлення спотворюється порушеннями при підрахунку голосів. Класифікація таких *порушень* охоплює такі випадки:

а) *купівля чистих бюлетенів.* Вперше виникає в американській практиці. Сутність полягає в тому, щоб за певну плату виборець вніс і опустив в урну попередньо відмічений бюлетень, а свій чистий віддав «покупцю». А відтак цикл повторюється знову;

б) *заміна урн для голосування.* Метод, який кардинально вирішує результати голосування. Його сутність полягає в тому, що до підрахунку голосів виборчу урну замінюють на іншу, вже заповнену потрібними бюлетенями.

Заміна можлива при перенесенні урни чи вимиканні світла. В основному метод використовується в сільській місцевості;

в) перепис результатів голосування. Перепис можливий як на рівні протоколів, так і на рівні бюлетенів. І відбувається, як правило, там, де спостерігачі не вимагають копії протоколів результатів голосування на ділянках;

г) вкидання потрібних бюлетенів;

д) маніпуляції при підрахунках;

е) ліквідація (виймання) бюлетенів. Виймання бюлетенів робиться двома способами. По-перше, методом фізичного знищення бюлетенів, коли ліквідуються непотрібні бюлетені. І, по-друге, бюлетені псуються шляхом того, що в них робляться додаткові помітки або записи і через це він стає недійсним.

Окремо слід пригадати використання **адміністративного ресурсу** – реалізація особою, яка перебуває на державній службі, своїх владних можливостей з метою надання не передбачених законом переваг або обмежень суб'єктам виборчого процесу та суттєвий вплив в силу своїх повноважень на весь хід виборів. Це проявляється через участь у виборчій кампанії державних чиновників на стороні одного з кандидатів; примус державними службовцями підприємців, керівників підприємств до перерахування певних грошових сум як у різні благодійні фонди, так і безпосередньо у виборчий фонд кандидата; перешкоджання представниками влади реєстрації кандидатів шляхом тиску на них або їхній бізнес, родину; формування списків кандидатів, підтримуваних виконавчою владою; фальсифікацію результатів виборів тощо. В електоральній практиці є ряд методик виявлення таких порушень і протидії їм, що успішно застосовується в виборчій кампанії.

***Зробимо висновок.** Головне соціальне призначення виборів – адекватне відображення волі та позиції громадян, забезпечення представництва основних соціальних груп в органах влади. Відповідати цьому призначенню вибори спроможні у разі, якщо вони ґрунтуються на демократичних принципах. Головним регулятором виборів є виборча система – впорядкована сукупність норм, правил та прийомів, що визначають форми й методи утворення представницьких виборчих органів державної влади. Всі основні типи виборчих систем мають свої переваги й недоліки. Їхня ефективність залежить від конкретної політичної системи, політичної культури, інших чинників, що слід враховувати під час підготовки та застосування виборчого законодавства*

Запитання для контролю і самоконтролю

1. Чому потрібні вибори за умов демократії?
2. Що таке виборча система і які є головні типи виборчих систем?
3. Які переваги і недоліки властиві мажоритарній і пропорційній системам?
4. Який тип виборчої системи на цей час чинний в Україні?
5. В чому полягають основні демократичні принципи проведення виборів?
6. Які можливі основні порушення виборчого процесу?

7. Що таке адміністративний ресурс і як він застосовується під час виборчих кампаній?

Тема 12. Політична еліта і політичне лідерство

План:

1. Поняття, склад та функції політичної еліти.
2. Рекрутування еліти: сутність, типи.
3. Сутність, типи та функції політичного лідерства.

1. Поняття, склад та функції політичної еліти.

Терміном «*еліта*» позначають провідні верстви в суспільстві, які здійснюють керівництво у певних галузях суспільного життя. Залежно від того, які функції здійснює еліта у суспільстві, її поділяють на господарську, духовно-інтелектуальну і політичну. До господарської еліти належать визначні підприємці і менеджери, до духовно-інтелектуальної – провідні вчені, діячі мистецтва і церкви, до політичної – державні і політичні діячі.

Політична еліта – це організована група, яка здійснює владу в суспільстві (правляча еліта) або перебуває в опозиції до правлячої верхівки (опозиційна еліта). Політична еліта бере участь безпосередньо або опосередковано у прийнятті та організації виконання політичних рішень.

Щоб зрозуміти природу і місце політичних еліт у суспільстві, потрібно ознайомитися з основними положеннями елітарних концепцій, серед яких розглянемо моністичну і плюралістичну. *Моністична концепція еліт* сформульована у працях В. Парето, Р. Мілса, П. Бірнбаума. Вільфредо Парето вказує на такі основні риси еліти. По-перше, еліта є однорідною; вона усвідомлює, що є прошарком, відокремленим від суспільства, об'єднана спільністю соціального походження та досвіду, відзначається солідарністю при захисті власних інтересів. По-друге, еліта має зверхність над масами, що виявляється у таких елітарних психологічних якостях, як енергійність, мужність, добродішність. Втрата елітою цих якостей призводять до її занепаду. По-третє, всередині еліти відбуваються зміни (так звана циркуляція еліт), під час яких вона допускає до своїх лав нових членів і тим самим зберігає своє панування або чинить опір структурному і кадровому оновленню, що призводить до революцій.

Р. Міллс намагається охарактеризувати американську політичну еліту, яка, на його думку, складається з трьох груп: політичної верхівки (президент, його радники, вища адміністрація); економічної верхівки (керівники транснаціональних корпорацій); військової верхівки (командування та стратеги Пентагону). Кожна з цих груп є частиною єдиної уніфікованої та згуртованої владної еліти. Р. Міллс вказує на такі основні риси еліти:

- спільність шляхів досягнення соціального статусу, яка виявляється у тому, що вищі верстви американського суспільства мають кращі стартові умови,

ніж інші соціальні групи, для здобуття елітарної освіти та власного збереження й відтворення через потомство;

- взаємозамінність, суть якої полягає в тому, що будь-який член економічної верхівки може перейти до політичної верхівки і навпаки.

П. Бірнбаум поширює теорію еліти Р. Міллса на французьке суспільство. На його думку, еліта є закритою соціальною групою, яка передає своє становище із покоління в покоління через механізм соціалізації – сімейне виховання та систему середньої і вищої освіти. Крім цього, П. Бірнбаум зазначає, що переміщення еліти відбувається з апарату державного управління не тільки у державний, а й у приватний сектор економіки.

Прихильники *плюралістичної концепції еліти* критично ставляться до розуміння керівної еліти як однорідного прошарку, якому властиве самовідтворення. Вони вважають, що в суспільстві існує багато політичних еліт, які змагаються між собою за владу. Найвідомішим представником цієї концепції є Р. Даль, Р. Арон. Так, Роберт Даль, досліджуючи функціонування влади на рівні міста, дійшов висновку, що вона проходить шлях від абсолютної олігархії до функціональної поліархії. У зв'язку з цим він виділив три періоди владної трансформації протягом століття, при яких змінюють одна одну різні еліти:

- 1) період влади патриціїв, коли керують авторитетні і багаті люди;
- 2) період підприємців, коли управління здійснюють представники великого бізнесу, котрі мають гроші, але не мають високого престижу;
- 3) період влади «екс-плебеїв», коли керують вихідці із нижчих верств населення, переважно етнічних меншин, істотними рисами яких є не багатство, а високий соціальний престиж і популярність.

Р. Арон серед правлячої меншості виділяє політиків, що ведуть між собою політичні змагання, вищі адміністративні кадри та військове керівництво, лідерів громадських організацій, керівників державних та приватних підприємств, представників вищого духовенства, діячів науки та ін. Цей французький політолог вважає, що чіткого розмежування між цими групами – «правлячими категоріями» – немає, і тому можливий взаємний перехід між ними або навіть одночасне перебування у багатьох із них. Р. Арон робить висновок, що поліархія є невід'ємною рисою демократії як своєрідного результату суперництва різних правлячих груп між собою. Саме завдяки демократії, на думку Р. Арона, жодна з правлячих груп не може тривалий час здійснювати керівництво державою.

Отже, спільним для вказаних концепцій є визнання еліти як правлячої меншості, що має перевагу над більшістю завдяки своєму багатству, соціальному престижу, компетентності, політичній активності і здатності відтворювати себе через механізми соціалізації (сімейне виховання й елітарну освіту).

У сучасному суспільстві до еліти входять люди, які володіють не тільки грошима, але й високим інтелектом. Правила жорсткої конкуренції передбачають вступ або вихід з еліти залежно від успіху або поразки кожного і незалежно від його соціального походження і багатства. В конкуренції зростає попит на людей, які мають перевагу над іншими у професіоналізмі, інтелекті, моральних чеснотах, соціальній активності. Соціальне походження і в сучасних умовах відіграє важливу роль у процесі формування еліти, оскільки забезпечує

сприятливі стартові умови для набуття елітарних рис, необхідних для здобуття успіху в конкурентній боротьбі.

Аналізуючи поняття «еліта», необхідно зупинитися на понятті «квазіеліта» (квазі — префікс, що означає «нібито» «позірний»). **Квазіеліта** — це група людей, яка займає провідні позиції в політичній системі, але не відповідає сучасній моделі елітарних рис, не здатна виконувати належним чином свої функції. Такі еліти компенсують свою професійну неспроможність, інтелектуальну вбогість активною демагогічною діяльністю, вміло використовуючи інстинкти і стереотипи натовпу у своїх егоїстичних цілях.

На основі певних елітарних рис у контексті конкретно-історичного суспільства і політичного режиму еліти поділяють на такі *типи*: *відкриті* і *закриті*, *легітимні* і *нелегітимні*, *фрагментовані*, *нормативно* та *ідеологічно інтегровані*. До відкритого типу належать еліти, котрі мають високу горизонтальну і вертикальну мобільність, тобто здатність поповнюватися за рахунок вихідців як з різних елітних груп, так і соціальних низів. Основними критеріями добору для відкритої еліти є особисті досягнення в бізнесі, політиці та адміністративній діяльності. Поступ на вищій щабель елітної ієрархії тут забезпечується високими професійними і моральними якостями. Для еліт цього типу притаманні такі риси, як відкритість, тактовність, критичність і раціоналізм.

У закритих елітах поповнення рядів відбувається повільно, доступ до них заформалізований і ускладнений. У таких елітах при доборі кадрів акцент зміщується не стільки на професійні якості претендентів, скільки на їхню відданість системі чи вождю. Місце в елітарній ієрархії забезпечується тут здебільшого завдяки прихильності вищого керівництва, а не на підставі особистих якостей. Закриті еліти характеризуються догматизмом, нездатністю йти на компроміси.

Легітимними вважаються ті еліти, які мають владу при добровільній підтримці мас, а нелегітимними — ті, що панують над більшістю з допомогою примусу, насильства та ідеології.

Якщо поділ еліт на відкриті і закриті, легітимні і нелегітимні розкриває спосіб їх формування, зв'язок з іншими соціальними групами, то поділ еліти на еліти фрагментовані, нормативно й ідеологічно інтегровані розкриває їхню роль у інтеграції суспільства. Еліти фрагментовані, не маючи належного рівня структурної інтеграції, не виявляють необхідної готовності до консенсусу з приводу вибору та збереження основних суспільних цінностей і норм і тому не забезпечують стабільності суспільства. Нормативно інтегровані еліти характеризуються високим рівнем консенсусу з основних правил політичної і суспільної діяльності.

За ідеологічними цінностями еліти бувають: *демократичні*, *ліберальні*, *тоталітарні* й *авторитарні*.

За видами політичної діяльності еліти поділяють на *державну* (адміністративну, депутатську), *муніципальну*, *партійну* і *еліту громадських організацій* (груп тиску).

За місцем в елітарній ієрархії розрізняють еліти: *вищі*, *середні* і *нижчі*. До вищої еліти належать особи, які займають найвищі пости в уряді, парламенті,

основних партіях, впливових групах тиску і приймають стратегічні рішення. Середня еліта – це депутати, вищі адміністративні посадові особи регіональних і муніципальних органів, бізнесмени, діячі культури, які впливають на процес прийняття політичних рішень. До нижчої еліти входять адміністративний апарат державних органів, керівники регіональних відділень основних партій, а також керівники невливових партій.

Відносини між окремими секторами еліти можуть носити конфронтаційний, конкурентний, партнерський характер. При конфронтаційному – на перший план висуваються світоглядні протиріччя та розбіжності з різноманітних програмних питань. При конкурентному – об'єктом претензій виступають певні посади у владній ієрархії, приміром, під час формування складу уряду. Партнерський виникає і функціонує в умовах згоди різних сегментів еліт щодо дотримання визнаних правил гри, в тому числі, необхідності компромісів і досягнення консенсусу на основі базових ідеологічних цінностей.

На думку М. Ф. Юрія, еліта виконує такі *функції* :

- соціального моніторингу, яка передбачає постійне вивчення інтересів різних соціальних груп і ранжування цих інтересів;
- стратегічну, що має на увазі ініціювання соціальних змін і вироблення політико-ідеологічних доктрин, конституцій, законів, програм реформ;
- інтегративну, яка передбачає об'єднання суспільства на основі сформульованих як правлячою, так і опозиційною елітою цінностей, подолання міжгрупових непорозумінь і конфліктів;
- організаційну, що полягає у створенні дієвого механізму втілення в життя політичних задумів, трансформації інститутів політичної системи, висуванні зі свого середовища політичних лідерів і чиновників.

2. Рекрутування еліти: сутність, типи.

Процес відбору і просування індивідів до складу еліти, що передбачає їхню безпосередню активну участь у політичному житті, називається *рекрутуванням*. Каналами поповнення лав еліти зазвичай є державно-чиновницький апарат, політичні партії, бізнес-структури, профспілки, система освіти, церква, армія.

Існує дві головні системи рекрутування – антрепренерська система і система гільдій. При *антрепренерській* системі відбір носить відкритий, конкурентний характер, здійснюється великим колом осіб (в ідеалі – всім населенням через вибори) за критеріями, що свідчать про індивідуальні якості кандидата. Результатом стає регулярне оновлення складу еліти.

Система *гільдій* передбачає закритий і неконкурентний характер відбору, який здійснюється достатньо вузьким колом осіб (*селектором*) за певними формальними вимогами (партійність, соціальне походження, рівень освіти тощо), що мають на меті підтвердити лояльність кандидата до існуючої політичної влади. Як наслідок, поновлення еліти відбувається повільно,

нерегулярно. Якість еліти має тенденцію до самовідтворення, що позбавляє її інноваційності та креативності в мисленні і діях.

На початковому етапі державотворення в незалежній Україні еліта в основному формувалася з різних прошарків колишньої номенклатури, а також частково з націонал-демократичної опозиції. Під **номенклатурою** розуміють перелік найбільш важливих керівних посад різного рівня, висування (а також усунення) котрих вимагало попереднього розгляду і погодження відповідним партійним комітетом. До доміантних рис номенклатури відносяться: сервілізм чиновників нижчих рангів перед вищими, конформізм і безініціативність, «потрійна мораль» (одне думати, друге говорити, а третє робити), кастовий характер відтворення і поповнення лав, слабкий зв'язок з національними цінностями, відчуженість від інших соціальних верств.

Виключно бюрократичний механізм формування номенклатурних кадрів не передбачав попиту на професійних політиків з високими інтелектуальними якостями, а здебільшого був зорієнтований на осіб, відданих системі, певному кланові і здатних до апаратних маніпуляцій. За цими якостями українська номенклатура значно переважала номенклатуру в центрі. Однак вона не приймала самостійно, а тільки виконувала стратегічні політичні рішення і не володіла відповідним кадровим потенціалом для здійснення державних функцій, властивих імперській державі у повному обсязі.

У сучасній Україні процес формування національної еліти відбувається у непростих умовах. Нині українське суспільство є перехідним (транзитним), тобто таким, що знаходиться у стані соціальних змін. У ньому, з одного боку, зростає національна самосвідомість українців, виникають нові лінії зворотного зв'язку з населенням, поступово руйнується смуга відчуження між владою і народом, посилюються пошуки ідеї, яка б могла консолідувати усе суспільство. Але, з іншого боку, – сучасному українському суспільству властиве відчуття браку справедливості. Йдеться не про відсутність у численних документах і програмах проголошуваних принципів соціальної, політичної та правової справедливості, а про відсутність дієвих регуляторних механізмів, які забезпечували б на ділі справедливий перерозподіл соціальних благ, аби досягти розумного балансу між матеріальними й духовними цінностями.

Саме на еліту покладається непросте завдання оптимізувати дію таких чинників впливу на суспільство, як послідовне завершення ринкових перетворень в економіці, трансформація відносин власності, зміна соціальної структури суспільства, збідніння значної частини населення, залишки радянської соціальної і політичної культури, відносно нова європейська ідентичність, відновлення і зміцнення статусу цінностей гуманізму. На тлі загального домінування ірраціоналізму в світогляді суспільства, експансії масової комерційної культури, насадження психології споживацтва, переорієнтації на прагматичні цінності, відсутності інтересу до моральних і духовних надбань нації саме еліті слід протидіяти примітивізації сенсу людського буття, очолювати зусилля щодо подолання згубних практик самореалізації особистості – алкоголізму, наркоманії, проституції, злочинності, масового поширення містичних вчень і політичного радикалізму, що є реальною загрозою для

фізичного здоров'я і духовного розвитку нації. Еліті слід власним прикладом відновити у правах професіоналізм і служіння державі як взірці для наслідування масовою психологією.

3. Сутність, типи та функції політичного лідерства.

Політичний лідер – це особа, яка займає перші позиції у політичних структурах: державній владі, органах місцевого самоврядування і політичних партіях, групах тиску тощо. Феномен політичного лідерства привертав увагу кращих представників світової політичної думки. Античні історики і філософи вбачали його у героях – монархах і полководцях. Н. Макіавеллі розглядав політичного лідера як володаря, здатного використати всі доступні засоби для збереження влади, наведення порядку. Ідею політичного лідера як надлюдини сформулював Ф. Ніцше. Г. Тард розглядав феномен лідерства, виходячи з теорії наслідування – люди схильні діяти, наслідуючи поведінку яскравої особистості, якою є лідер. У такому розумінні лідер виступає рушійною силою соціалізації особи. Марксистичні аналізують політичне лідерство в контексті історичної необхідності і класових інтересів. У такому розумінні лідер обслуговує інтереси класу, що висунув його на політичну арену, не претендуючи на особисті досягнення, а у разі порушення традиції він може бути усунений тим же класом.

Що стосується *типології лідерства*, то тут також існують різні підходи. Одним із перших, хто запропонував типологізувати політичне лідерство, був М.Вебер. Виходячи з трьох типів легітимного панування, він виділив три типи лідерства: традиційне, раціонально-легальне і харизматичне. Авторитет *традиційного* лідера визначається уявленням про спадкоємність влади. Такий тип лідерства характерний для династичних монархій, в яких особа визнається лідером не завдяки визначним якостям, конституції, а лише через те, що вона є представником правлячої династії. *Раціонально-легальний* тип лідерства ґрунтується на визнанні особи лідером завдяки певній державній посаді, передбаченій конституцією, як, скажімо, президент. *Харизматичне* лідерство засноване на вірі в талант лідера, його месіанську роль у політичному процесі. Такий тип лідера передбачає некритичне ставлення мас до нього. Проте у разі невдач такого лідера маси глибоко розчаровуються в ньому, авторитет лідера істотно падає.

Сучасна політологія намагається типологізувати політичних лідерів за їхніми професійними і соціальними рисами, груповими функціями у контексті політичних ситуацій. Теорія рис наголошує на тому, що лідер повинен мати сукупність визначних рис. Так, представник цієї теорії Е. Богардус стверджує, що лідер виділяється з оточення людей своєю енергією, розумом і характером. Він також вважає, що до необхідних рис лідера треба віднести почуття гумору, а також здатність привертати до себе увагу. Р. Стогділл доповнює цю теорію, розкриваючи феномен лідерства через такі параметри: риси особистості лідера, відносини між ним і його послідовниками, рівень влади та масштаб завдань, які він виконує.

Представник функціонального підходу до типології політичних лідерів М. Херман виділив критерії, за якими характеризують політичних лідерів: наявність твердих політичних переконань; індивідуальність політичного стилю; мотиви політичної поведінки; реакція на тиск і стрес, тобто поведінка лідера в дискомфортній ситуації (зокрема, збереження витримки і самовладання); обставини, за яких потенційний лідер став керівником, відповідальним за прийняття політичних рішень; попередній політичний досвід; політичний клімат і ситуація в країні у період становлення політичного лідера. Цей підхід наголошує не тільки на характеристиці якостей політичного лідера, а й на обставинах, за яких відбулося його становлення.

Багато вчених виділяють за стилем політичної діяльності такі типи лідерів: адміністраторів, агітаторів і теоретиків. Перші – це лідери, здатні приймати політичні рішення, готові до компромісів; другі – харизматичного типу, схильні виступати перед публікою, завойовувати авторитет; треті – схильні розробляти програми, проекти, але не бажають займатися практичною політикою.

У політології також розглядається феномен лідерства як репрезентанта групи, що має свій певний політичний інтерес. Деякі дослідники вважають, що можливості політичного лідера, його успіх жорстко зумовлені інтересами корпорації, до якої він належить. У зв'язку з цим виділяють неформального і формального лідера. Неформальний лідер має вплив на групу завдяки певним лідерським рисам і може стати формальним лідером. Проте часто формальним лідером стає ординарна особа, без особливих задатків.

Становлення особи як політичного лідера залежить від способу формування лідерства: бюрократичного або антрепренерського. Бюрократичний спосіб передбачає формування лідера вузьким колом осіб за певними жорстко заданими критеріями (партійність, національність, релігійність, відданість системі та вождю тощо), за антрепренерським способом – лідер формується у публічній конкурентній боротьбі, де вирішальним чинником є імідж самої особи, яка змагається за лідерство.

Залежно від політичного режиму виділяють два типи лідерства: авторитарний і демократичний. Авторитарне лідерство передбачає одноособову політичну владу, монополізм у прийнятті політичних рішень та здійснення всебічного контролю над політичними процесами. Домінуючим принципом здійснення влади для авторитарного лідера є сила або загроза застосування сили. Авторитарне лідерство пройшло ряд етапів, для яких характерним був свій тип лідера: тиран, абсолютний монарх, диктатор у тоталітарному й авторитарному режимах.

Тип демократичного лідерства почав формуватися ще в часи античної демократії і функціонує в сучасних демократичних державах. Демократичний лідер формується в умовах конкурентної політичної боротьби, яка передбачає не тільки його високі професійні, інтелектуальні й моральні якості, а й наявність фінансових ресурсів і авторитетної й мобільної команди.

Лідерів можна типологізувати за їх ставленням до перспектив суспільного розвитку. За цим критерієм можна виділити такі типи лідерства: консерватор намагається зберегти старі цінності, адаптувати їх до нових умов; реформатор –

змінити суспільні структури, норми, що застаріли, надати суспільному розвитку динамізму, скерувати його у прогресивне русло; революціонер відкидає повністю існуючі цінності, намагається радикально змінити суспільний лад відповідно до своїх переконань, котрі ґрунтуються на абстрактних, здебільшого утопічних ідеологічних схемах.

Типологізуючи лідерство, застосовують ще такі поняття, як вождь і керівник. *Вождь* – це особа, для якої популізм є основним засобом досягнення мети. Щоб підтримати власну популярність, вождь апелює до найнижчих пристрастей мас (страху, ненависті, ворожнечі), вдаючись при цьому до завищених обіцянок, лексики натовпу, улесливості, «правдоподібною» брехні. Поняття «керівник» використовують, як правило, для позначення державної особи, тобто формального лідера або (при бюрократичній системі формування лідерства) особи, яка призначена зверху, а також лідера загальнонаціонального масштабу.

Отже, *основні риси сучасного лідера*, а також чинники, що впливають на процес його становлення, такі:

- політична освіта (знання соціології, політології, права, економічної теорії, менеджменту, історії);
- політичний досвід;
- інноваційність мислення (здатність продукувати нові ідеї, концепції, програми);
- політична поінформованість (наявність глибоких знань про різні сторони життя людей, розуміння проблем населеного пункту, регіону, країни);
- ораторське мистецтво (вміння донести до різних рівнів аудиторії найскладнішу інформацію, переконати людей у правоті власних принципів);
- політична інтуїція (здатність відчувати історичну ситуацію, своєчасно коригувати власний курс відповідно до вимог часу, дотримання правила: не йти на компроміс раніше відповідного часу, бо можна втратити авторитет, і не йти на компроміс пізніше відповідного часу, бо можна втратити ініціативу);
- прогностичні навички (вміння аналізувати і передбачати події, тенденції розвитку політичних і соціальних інститутів);
- комунікативна майстерність (вміння спілкуватися з різними категоріями населення, віддаючи перевагу такому стилю поведінки, який врахував би їхні смаки, настрої, уподобання);
- медіаторські задатки (вміння знаходити оптимальні рішення в конфліктних ситуаціях і погоджувати різні інтереси);
- організаторські здібності (вміння створити команду, визначити основні стратегічні пріоритети подальшої діяльності).

Вирішальним чинником успіху лідера є добір ним команди. Лідер повинен досягти реалізації поставлених цілей не за рахунок влади, а завдяки такій організації роботи, коли всі члени команди бачили б перспективу власного успіху. Сучасний політичний лідер не може успішно діяти, не використовуючи **політичного маркетингу**, під чим розуміють сукупність форм, методів і технологій дослідження, проектування, регулювання та впровадження в

суспільно-політичну практику певних настанов. Політичний маркетинг дає змогу лідерів: визначати відповідність своїх ідей об'єктивному попиту ринку; розвивати засоби впливу залежно від висунутих ідей; виявляти, яку позицію потрібно зайняти, зважаючи на особисті якості і на наявність претендентів.

З допомогою політичного маркетингу визначають ідеальну модель найкращого політика, очікувану масовою свідомістю і окремими групами електорату. Ідеальна модель лідера передбачає наявність певних тілесних, психологічних та інтелектуальних якостей, які виборці хочуть бачити у політичному лідері. Особа, котра прагне стати ним, мусить враховувати цю модель у конкретній політичній ситуації. Претендент на лідерство сам повинен прагнути заздалегідь до виборів сформувати серед електорату саме таку модель, яка найбільш відповідає його особистим рисам. Отже, феномен політичного лідера розкривається через особисті риси політика, рівень його команди, тип політичного режиму і характер політичної ситуації.

***Зробимо висновки.** Суспільство, як складна система, потребує формування механізмів саморегуляції, управління соціальними процесами, виділення спеціального кола осіб, які володіють необхідними професійними, організаторськими здібностями, навичками, знаннями. Сама практика політичного життя засвідчує, що діяльність політичних еліт – це реальний і необхідний фактор його успішного розвитку. В сучасних умовах формування політичної еліти потребує регламентації з боку суспільства, в тому числі його недержавних структур. Для українського суспільства вкрай необхідним стає створення такої системи рекрутування еліти, яка відповідала б принципам демократичного суспільства і забезпечувала б дієвий постійний соціальний контроль діяльності елітарних груп.*

Запитання для контролю і самоконтролю

1. Що таке політична еліта?
2. Як можна класифікувати еліту?
3. Які функції виконує політична еліта?
4. Чим відрізняється антрепренерська система рекрутування еліти від системи гільдій?
5. Кого можна назвати політичним лідером?
6. За якими рисами та ознаками виділяють типи політичних лідерів?
7. Які чинники впливають на процес становлення політичного лідера?
8. Чому для успішної діяльності політичного лідера важливо використовувати політичний маркетинг?

Тема 13. Політичний конфлікт і політичні кризи

План:

1. Поняття, типи та види політичних конфліктів.

2. Етапи розгортання політичних конфліктів та їх наслідки.
3. Політичні кризи : поняття, різновиди, форми.
4. Запобігання та врегулювання конфліктів.

1. Поняття, типи та види політичних конфліктів.

Поняття «конфлікт» походить від латинського слова *conflictus*, що означає зіткнення. Близькими за смисловим значенням є слова *спір*, *боротьба*, *конкуренція*, *розбіжності*. За підрахунками вчених, існує понад 70 визначень конфлікту, які запропоновані як у класичних вченнях, так і в сучасних теоріях, що активно розвивались з середини ХХ століття Л. Козером, Р. Дарендорфом, К. Боулдінгом. Конфлікт є невід'ємним атрибутом політичного життя, політичного процесу. Найважливіші конфлікти між людьми і соціальними групами концентруються у сфері політики, а сама політика є не що інше, як сфера діяльності по розв'язанню і врегулюванню конфліктів.

У загальному плані **конфлікт** – це протиборство суспільних суб'єктів з метою реалізації їх суперечливих інтересів, позицій, цінностей і поглядів. В якості об'єктивних конфліктогенних чинників, спільних для різних суспільств, на передній план виходять *соціально-політичні розмежування*. Як відомо, феномен «розмежування» (*cleavage*), що перекладається також і як «розкол», описаний у широко відомій праці С. Ліпсета і С. Роккана. На основі дослідження європейської історії, починаючи з Нового часу, вони показали, як внаслідок розмежувань, виникли відносини статусної нерівності і спричинена цим боротьба між:

- *центром і периферією*, які особливо відчутні у питаннях розподілу владних повноважень, матеріально-фінансових ресурсів, мовно-етнічних практик;

- *церквою і державою*, насамперед, за вплив на освіту, виховання, культуру;

- *селом і містом*, головним чином у зв'язку із проблемою справедливого розподілу ресурсів і еквівалентного обміну;

- *класом власників засобів виробництва і класом найманих працівників* у зв'язку з характером, способами і нерівноцінністю у розподілі прибутку і користування вигодами від виробничої діяльності.

З ускладненням соціальної структури і урізноманітненням форм духовної та соціокультурної репрезентації виникають нові спільноти, політично зацікавлені в обстоюванні власних специфічних інтересів. Аналізуючи дане явище, Р. Інглхарт охарактеризував такі нові спільноти як пост матеріалістів, які на перший план висувують вимоги не матеріального характеру; це – організації екологічні, жіночі, антиглобалістські, із захисту тварин, сексуальних меншин тощо. Р. Далтон у зв'язку з цим звернув увагу на наявність політичних конфліктів, в основі яких лежить *постматеріальне розмежування*.

Новою лінією розмежування в транзитивних суспільствах Центральної і Східної Європи став політичний поділ на лібералів-риночників та економічних популістів, на тих, хто виступає за авторитаризм, колективізм, націоналізм,

християнство, збереження усталених цінностей сім'ї і моралі, і тих, хто віддає перевагу секулярним, індивідуалістичним, космополітичним, лібертаристським цінностям.

Вказані розмежування трансформують відмінності за наведеними ознаками у політично значимі суспільні протиріччя. Наявність протиріч, породжуваних протилежними потребами і цілями, інтересами, уявленнями та цінностями, є природним станом суспільства і тому протиріччя постають як універсальне явище в людській історії.

Умовою трансформації соціальних протиріч у конфлікт є готовність і здатність політичних сил, передовсім, партій і харизматичних лідерів разом із засобами масової інформації впроваджувати у масову свідомість ідеї несумісності цілей і позицій учасників протиборства та пов'язаної з цією несумісністю нагальної потреби контролювати і спрямовувати суспільно-політичні події у напрямку домінування над опонентом і отримання односторонньої вигоди за його рахунок; переконання в об'єктивному і неминучому поділі соціуму на конкуруючі табори «Ми» і «Вони» і справедливого характеру боротьби з «Ними» на шляху до Благополуччя, Істини, Правди, Свободи, Гідності, Справедливості і таке інше. Як попереджав Дж. Сарторі, політичні еліти можуть замовчувати або, навпаки, актуалізувати ті чи інші суспільні протиріччя в залежності від очікуваної від такої мобілізації вигоди. Це, в свою чергу, супроводжується штучно викликаною хвилею настроїв суспільного невдоволення, відмови від діалогу, нетерпимості до опонентів, пошуком винуватців.

Політичний конфлікт постає як зіткнення, протиборство політичних суб'єктів (націй, держав, класів, політичних партій, лідерів) як носіїв власних інтересів, поглядів, цінностей та ідентичностей, що зумовлено їх становищем у суспільстві та роллю у владних відносинах, за вплив у системі політичних відносин, за доступ до прийняття загальнозначущих рішень, за вузькоєгоїстичні інтереси, тобто за все те, що становить зміст влади і політичного панування.

На думку Ральфа Дарендорфа, головне питання у конфліктах, полягає в тому, *хто і яким чином розпоряджається ресурсами*. А це визначається тим, *в чийх руках знаходиться влада*. Тому за своєю суттю політичний конфлікт є різновидом взаємодії двох або більше сторін, які сперечаються між собою за владні повноваження.

Реальним *об'єктом політичного конфлікту* є державна влада, а *предметом* виступає боротьба за володіння нею, за право на упорядкування діяльності державних інституцій, на зміну політичного статусу тих чи інших соціальних груп, на нав'язування суспільству тих цінностей, які слугують духовно-ідеологічною базою даної політичної влади.

Суб'єктами політичного конфлікту можуть бути індивіди, групи та спільності (релігійні, мовно-етнічні, соціально-територіальні, соціально-демографічні, соціально-професійні, інші), політичні партії, держави.

Прийнято виділяти три *типи* політичних конфліктів: конфлікти інтересів, конфлікти цінностей, конфлікти ідентифікації.

Політичні конфлікти інтересів переважають в економічно розвинених країнах з усталеними демократичними традиціями і боротьба точиться навколо визначення рівня бюджетних видатків, оподаткування, особливостей і напрямів інвестиційно-інноваційної та фінансово-банківської політики тощо. Такі конфлікти вдається у відносно короткий термін час владнати компромісним шляхом завдяки тому, що втрати і переваги учасників конфлікту піддаються більш-менш точному обрахуванню.

Конфлікти цінностей властиві країнам, які нещодавно стали на шлях самостійності й державотворення, в яких точаться дискусії щодо доцільності тих чи інших стратегічних цілей і перспектив розвитку. Даний тип конфліктів вкрай складний для розв'язання, адже ціннісні розбіжності мають суб'єктивні витoki і не існує раціональних аргументів для зведення воедино усієї багатоманітності симпатій і антипатій.

Конфлікти ідентифікації притаманні, передовсім, виразно гетерогенним суспільствам з чітким поділом на несхожі між собою мовні, етнічні, релігійні, соціоцивілізаційні групи, які, як правило, є меншинами. Внаслідок такого строкатого складу населення перед індивідами постає питання: ким вони в першу чергу відчують себе – представниками своєї групи (етнічної, релігійної і т.д.) або суспільства (держави) загалом. Вирішення конфліктів ідентифікацій потребує тривалого періоду діалогу, зусиль з боку нейтральних авторитетних посередників, готовності представників більшості до поступків в ім'я Загального блага, просвітницької та виховної роботи з людьми, поєднаної з викоріненням радикалізму і екстремізму.

Залежно від рівня учасників політичний конфлікт може бути: *міждержавний* (суб'єкти – держави та їх коаліції); *внутрішньодержавний* (суб'єкти – гілки влади, партії і т.д.); *регіональний* (суб'єкти – регіональні політичні сили); *місцевий* (підчас виборів).

Вище вказане дозволяє виділити ряд сутнісних характеристик конфлікту:

1) конфлікт – це прояв об'єктивних або суб'єктивних протиріч, що виражається у протиборстві (зіткненні) сторін, кожна з яких себе позиціонує в якості активного носія і захисника певних інтересів, ідентичності і заявляє про свої власні цілі у боротьбі за їх реалізацію;

2) конфлікт розгортається по мірі загострення протиріч між двома або більше сторонами, які усвідомили їх несумісність, про що свідчать висунення вимог і звинувачень, погрози, масові акції непокори і насильства, застосування зброї тощо;

3) чітко окреслюється предмет конфлікту, в якості якого можуть бути територіальні претензії; негативне ставлення до чинного політичного режиму; відчуття тиску і переслідувань за політичні погляди; дискримінації на ґрунті мовної, етнокультурної, релігійно-церковної приналежності; нерівномірний розподіл доступу до різноманітних ресурсів (економічних, соціальних, управлінсько-кадрових, інформаційно-комунікативних тощо);

4) справжні інтереси і позиції сторін у конфлікті не завжди збігаються з тим, як вони представлені у промовах і зверненнях самих учасників конфлікту, до якого поступово залучається все більше політичних акторів, з'являються різні

версії та інтерпретації причин та суті конфлікту і тим самим часто викривлюються дійсні наміри сторін;

5) по мірі розвитку конфлікту змінюються склад його найбільш активних учасників, уточнюється і коригується предмет спору між ними, додаються нові претензії або втрачають актуальність деякі старі вимоги.

6) у будь-якому конфлікті проблема влади (її завоювання, утримання, застосування) є центральною, оскільки кожен з опонентів прагне контролювати і направляти поведінку іншого, нав'язати йому вимоги.

2. Етапи розгортання політичних конфліктів та їх наслідки.

Існує загальна схема розгортання будь-якої соціальної дії, в тому числі, політичного конфлікту. Виділяють такі етапи :

- 1) зародження(виникнення);
- 2) формування;
- 3) кульмінаційного піднесення;
- 4) загасання.

Перший є як правило латентним. Це означає, що невдоволення загальним станом речей або якоюсь конкретною ситуацією чи дією, напруженість у відносинах, войовнича риторика у виступах, сумніви і нерішучість влади лише посилюють гостроту проблеми. Наслідком всього стає втрата довіри до окремих політиків і влади, панування соціального песимізму, стихійні мітинги, демонстрації, інші форми політичного протесту. Одним із прикметних симптомів цієї стадії конфлікту стає звернення все більшої кількості людей до такого джерела інформації, які політичні чутки.

Другий етап характеризується усвідомленням критичної гостроти і необхідності невідкладно розв'язувати ситуацію, що стала предметом протиборства. До цієї конфліктогенної проблеми привертається увага все більшої кількості соціальних суб'єктів, відбувається їх розподіл на табори з протилежними поглядами, вимогами, в них наростає рішучість діяти і давати відсіч будь-яким недружнім крокам з боку опонента.

Третій етап розпочинається з інциденту, через що сторони конфлікту вже відкрито, свідомо і цілеспрямовано проголошують свої цілі та висувують вимоги до опонента, навмисно діють в ущерб його інтересам, що й провокує реакцію у відповідь з його боку. В якості інциденту можуть виступати як безпосередньо ворожі дії, акції, так і словесні агресивні випадки, звинувачення, поширення чуток, цитування пліток тощо.

На третьому етапі суб'єкти конфлікту виявляють все більшу обопільну активність, через що у предмет конфлікту потрапляють все нові спірні питання, до їх обговорення і оцінювання залучається нові учасники, лунають заклики до застосування силових методів.

На *четвертому етапі* відбувається завершення конфлікту, коли досягається перемога над якоюсь зі сторін. Найбільш серйозними щодо впливу на перебіг політичного процесу є відставка уряду, розпуск парламенту, рішення про дострокові президентські вибори. Для усталених демократій з традиціями

консенсусної політичної культури на третьому етапі між учасниками конфлікту відбуваються різноманітні діалогово-консультативні взаємодії з метою пошуку варіантів вирішення проблеми; а на четвертому – з урахуванням досягнутих компромісів підписується угода, якою власне й завершується конфлікт.

3. Політичні кризи : поняття, різновиди, форми.

Наслідком політичного конфлікту є політична криза. Як поняття одні автори пов'язують це з грецьким *krisis* (рішення, вирок), інші – з *krinein* (відділяти, розділяти). Більшість словників поняття «криза» визначають як «ключову точку», «крутий перелом», «різку зміну» у перебігу певного процесу, коли відбувається перехід до якісно нових параметрів його функціонування.

Можна вказати на ряд *ознак*, наявність яких свідчить про кризову ситуацію:

- 1) перебіг подій несе небезпеку для суб'єкта політичної діяльності та зумовленого ним і залежного від його волі порядку;
- 2) суб'єкт діяльності починає відчувати гострий дефіцит часу і ресурсів для організації адекватної відповіді на виклики своєму статусному положенню і виконуваному ним традиційному соціально-рольовому репертуару;
- 3) виникають нові, непередбачені зазвичай вимоги, спрямовані на підтримання ресурсної бази його діяльності, яка характеризується зниженням керованості і системними збоями в ній. Прикметним симптомом при цьому є виникнення відкритого невдоволення у лавах власного політичного табору і навіть вихід з нього окремих знакових фігур.

Залежно від масштабу кризові ситуації можуть бути *локальними, регіональними, загальнонаціональними, міжнародними*. Залежно від міри очікування, що склалась щодо перебігу політичних подій, кризові ситуації можуть бути *прогнозованими і неочікуваними*. Залежно від сфери розгортання руйнівного впливу кризові ситуації поділяють на *природні, техногенні* (приміром, Чорнобильська катастрофа), *гуманітарні* (приміром, масові порушення прав людини, численні біженці). Всі вони гостро потребують реагування з боку політичної влади, а практичні дії останньої неодмінно стають предметом зацікавленої уваги у засобах масової інформації і критики з боку опозиції.

Прийнято виділяти такі *різновиди кризової ситуації* у політичній системі. Найбільш небезпечним є *конституційна криза*, яка є наслідком тупикового розвитку даної соціальної системи і безпосередньо пов'язана із втратою легітимності чинної на той час конституції країни. Конституційна криза виражається у гострому протистоянні законодавчої і виконавчої влади, різкому зниженні ступеня керованості суспільними справами, у загальній неефективності заходів державної влади. Конституційна криза руйнівно впливає на найважливіші компоненти державності – структуру, відносини, інститути та органи. Розпадаються вертикально-ієрархічні структури влади, виявляються неупорядкованими владні відносини, зростає недисциплінованість і безвідповідальність чиновництва. Слабкий контроль за діяльністю

бюрократичного апарату, відсутність чіткого розмежування компетенції між державними органами і зрозумілої процедури їх діяльності призводить до деградації влади, і зокрема, до її корумпованості.

Звідси відбувається деформація державних інститутів – зростає соціальне відчуження між ними та суспільством, офіційні структури підміняються неформальними відносинами, державні інститути переживають дисфункцію, яка, в свою чергу, призводить до дисфункції суспільних відносин.

Парламентська криза виявляється у все більшому відхиленні практичної діяльності законодавчого органу від очікувань громадян, у все більш гострому протиборстві між фракціями, що заважає роботі парламенту і прийняттю необхідних законів, у нездатності парламенту співпрацювати з урядом у питаннях, вирішення яких затребуване часом, у затягуванні запропонованих проєктів нормативних актів, внаслідок чого знижується легітимність влади і особливо парламенту. Парламентська криза виражається у кризі представницьких органів влади. Внаслідок кризи часто стають дострокові парламентські вибори.

Урядова криза виражається у поглибленні і загостренні наявних конфліктів, у різкому посиленні політичної напруженості, що характеризується втратою урядом підтримки більшості в парламенті чи тієї його палати, перед якою уряд несе відповідальність. Якщо уряд не справляється з ситуацією, то парламент може відмовити йому у підтримці, висловивши вотум недовіри, і відправити кабінет міністрів у відставку. Урядова криза може супроводжуватися зміною лідерів і порядку управління.

4. Запобігання та врегулювання конфліктів.

Оскільки найбільш значущою характеристикою конфлікту є те, що він формується та існує у поведінкових взаємодіях кількох суб'єктів, то й управління, що спрямоване на компромісне його врегулювання, має включати такі способи дій (процедури), які б врешті-решт призводили б до зменшення напруги і ворожнечі у їхніх стосунках, до мінімізації або усунення ролі чинників, що справляють негативний вплив на взаємне сприйняття та оцінювання одне одного у зв'язку з реалізацією кожною стороною власних потреб, інтересів, суб'єктивних прагнень, до підтримування того рівня довіри, який здатен забезпечувати конструктивну співпрацю між ними.

Стратегії врегулювання політичного конфлікту охоплюють різні консенсусно-конвенційні способи, що мають на меті досягнення згоди. Ще М. Вебером була продемонстрована засаднича роль згоди для упорядкування соціальної поведінки. Вчений розрізняв два роди погодженої взаємодії людей – по-перше, ті, що обумовлені згодою; і, по-друге, ті, що засновані на згоді. При чому, дії соціальних суб'єктів на основі згоди ще не є солідарністю і не суперечать і не виключають суспільної боротьби. Згода постає, насамперед, як усвідомлена і продемонстрована інтелектуальна, моральна, психологічна, комунікативна готовність діяти на основі принципів рівноправ'я, правової захищеності, розуміння можливості легальним шляхом відновити

справедливість, що впливає з чинних загально визнаних правил гри, вільної участі у суспільному дискурсі з будь-яких актуальних питань у контексті наявного діалогу держави з громадянським суспільством, влади з опозицією, політичної еліти з інтелектуальною, бізнесовою, партійною, культурною, іншими елітами. Важливим витоком згоди, умовою її збереження і відтворення виступає соціальна довіра, яка можлива у вигляді впевненості, що партнер по взаємодії, розуміючи неминучість санкцій у разі порушення ним деяких найбільш суттєвих вихідних вимог до поведінки, позбудеться суспільної підтримки з перспективою подальшої для себе маргіналізації і в силу цього діятиме коректно.

Досягнення згоди уможлиблюється через *діалогізацію* суспільно-політичного життя, яка має сприяти процесам співробітництва і вмінням діяти колективно. Особливої ваги набуває діалог як форма міжкультурної, міжгенераційної, міжгрупової взаємодії, адже саме діалог є безальтернативним демократичним засобом, здатним гарантувати безпеку кожного і впевненість людей і спільностей у завтрашньому дні.

У політичній практиці накопичений чималий досвід застосування діалогових форм, до котрих відносять, у тому числі:

- 1) переговори для ознайомлення з позиціями, а також для проведення консультацій і дискусій зі спірних проблем;
- 2) політичний торг
- 3) домовляння на основі взаємних поступків з наступним укладанням угоди про порозуміння, співробітництво тощо;
- 4) участь третьої нейтральної сторони (посередництво), з допомогою якої встановлюється більш високий рівень довіри і визначається першочерговість питань, що піддаються компромісному розв'язанню.

У Європейському Союзі на цей час стратегічним завданням є досягнення *соціальної згуртованості*, яка визначається як багатопланове явище, що передбачає включення і участь всіх в економічному, соціальному, культурному і політичному житті. Центральна роль при цьому відводиться дотриманню принципів терпимості, визнання і поваги до багатоманітності культур, світоглядів, ідентитетів. Концепцію соціальної згуртованості було підготовлено для обговорення ще 1997 року до Другого Саміту глав держав і урядів. У 1998 році було засновано Європейський комітет з питань соціальної згуртованості. 2000 року було ухвалено Стратегію соціальної згуртованості, а 2004 року – прийнято її нову редакцію.

Підхід, заснований на соціальній згуртованості, надає пріоритет налагодженню контактів між соціальними акторами – представниками потенційно конфліктуючих між собою груп в умовах глибоких соціально-економічних, політичних і культурних розмежувань. Стратегія соціальної згуртованості як раз і спрямована на пом'якшення цих суспільних розмежувань, скорочення соціально зумовлених «розривів» між індивідами, кожен з яких є однаково значущою клітиною для єдиного суспільного організму. Стратегія визначає можливість розвитку соціально згуртованого суспільства лише на основі визнання рівної гідності всіх його членів.

Зробимо висновки. Суспільству, його політичній системі притаманні протиріччя, розгортання яких виступає джерелом їх розвитку і оновлення. Політичні конфлікти, з одного боку, сприяють переформатуванню політичної системи відповідно до нових вимог і викликів, що робить її більш адаптованою до них. В той же час політичні конфлікти ведуть до дестабілізації соціальної та політичної систем, несуть з собою значні деструктивні імпульси щодо єдності суспільного цілого. Політичною наукою і практикою вироблено підходи до регулювання конфліктів, що передбачає низку заходів і прийомів їх попередження, мінімізації деструктивних наслідків на основі формуванню згоди у відносинах провідних політичних сил.

Запитання для контролю і самоконтролю

1. Що таке політична криза?
2. За якими критеріями класифікують політичні конфлікти?
3. Які функції виконує політичний конфлікт?
4. Які є етапи розгортання політичного конфлікту?
5. Що ви знаєте про причини конституційної кризи?
6. Чим відрізняється урядова криза від парламентської? Чи пов'язані вони між собою?
7. Що нового вніс у вчення про соціальну згоду М. Вебер?
8. Чому діалогізація суспільно-політичного життя є передумовою попередження і врегулювання політичних конфліктів?

Тема 14. Міжнародні відносини. Геополітика.

План:

1. Поняття, суб'єкти та динаміка міжнародних відносин.
2. Принципи, форми реалізації та функції зовнішньої політики.
3. Національний інтерес. Геополітика.

1. Поняття, суб'єкти та динаміка міжнародних відносин.

Міжнародні відносини – найбільш загальне теоретичне поняття, яке характеризує взаємодію країн, народів і міжнародних організацій. Воно позначає систему економічних, політичних, соціальних, правових, дипломатичних, воєнних і культурних зв'язків і взаємодій, які виникають між суб'єктами світового співтовариства.

Поняття «міжнародні відносини» змістовно є ширшим від поняття «міжнародна політика», оскільки охоплює не лише політичні, але й інші зв'язки між суб'єктами міжнародного спілкування. Міжнародні відносини продовжують в умовах міжнаціонального спілкування ті суспільні відносини, які вже склалися на національній основі, у межах окремих держав.

Міжнародна політика складає ядро міжнародних відносин і є політичною діяльністю суб'єктів міжнародного права (держави, міжурядових і урядових організацій, союзів та ін.), пов'язану з вирішенням питань війни і миру, забезпечення загальної безпеки, охорони навколишнього природного середовища, подолання відсталості й бідності, голоду й хвороб. Міжнародна політика об'єктивно має на мету досягнення прогресу людства шляхом узгодження інтересів суб'єктів світової політики, запобігання конфліктів, створення справедливому порядку в світі. Вона є важливим чинником стабільності і миру, розвитку рівноправності міжнародних відносин.

Головними суб'єктами міжнародних відносин на сучасному етапі є національні держави, які для вироблення певних форм, моделей взаємодії об'єднуються у всесвітні й регіональні міжнародні організації (ООН, МВФ, НАТО та ін.). Типи таких організаційних структур мають різну мету, різні межі компетенції і різні правила гри. Вони поділяються за геополітичним простором на всесвітні (МВФ, ООН) і регіональні (Рада Європи, Європейський Союз); за рівнем суспільного розвитку – високорозвинені (наприклад, США, Сінгапур, Канада тощо), середньорозвинені (наприклад, країни Східної Європи і Латинської Америки) і малорозвинені (наприклад, країни СНД, Африки та ін.); за ступенем інтегрованості – сильно інтегровані (наприклад, країни Європейського Союзу, які мають спільні представницькі та урядові структури, принципи валютної, митної, міграційної політики тощо) і слабо інтегровані (наприклад, країни СНД). Сучасні процеси інтеграції залежать від створення гомогенних політичної, правової, економічної та культурної систем.

Суб'єкти міжнародних відносин згідно зі Статутом ООН є рівними між собою. Міжнародне життя, на відміну від внутрішньонаціональних політичних систем, не має єдиного центру управління (ООН – координуюча організація) і тому кількість регулюючих центрів у ньому дорівнює кількості суб'єктів міжнародних відносин. Саме вони об'єктивно обумовлюють пріоритет співробітництва в усіх його формах. Одним з детермінуючих чинників міжнародних відносин є стихійність. Плюралізм в міжнародних відносинах домінує над централізмом, що підвищує вагомість суб'єктивного чинника. Держави дотримуються, як правило, трьох різних підходів: пріоритет власної зовнішньої політики, перевага інтересам міжнародної політики, змішаний підхід.

Теперішній міжнародний порядок ґрунтується на принципах і нормах міжнародного права, зафіксованих у статуті ООН (1945 р.), документах Гельсінського Заключного акту (1975 р.), Паризької хартії для нової Європи (1990 р.), а також у документах засідань Організації з безпеки і співробітництва в Європі (ОБСЄ). Сутність цього порядку виражається в таких принципах:

- повага до державного суверенітету й суверенної рівності;
- незастосування сили чи погрози силою;
- непорушність кордонів і територіальної цілісності держав;
- мирне врегулювання суперечок;
- повага до прав і свобод людини;
- право нації на самовизначення;
- сумлінне виконання міжнародних зобов'язань;

- невтручання у внутрішні справи.

Другий рівень суб'єктів міжнародних відносин утворюють територіальні організації (урядові й неурядові), партії, національно-визвольні рухи, економічні організації тощо. Як показує практичний досвід, ефективність правових регуляторів залежить не стільки від політичної підтримки інститутів, скільки від впливу могутніх економічних чи військових ресурсів конкретних країн. Головним регулятором міжнародної політики є баланс сил, що складається між державами (блоками держав), які підпорядковують свою діяльність реалізації національних інтересів на міжнародній арені.

Сучасний світовий розвиток визначається двома головними тенденціями. Саме вони визначають зміст міжнародних відносин – тенденція універсалізму й динамізму. Вони у вирішальній мірі визначили й основні напрямки розвитку й характеристику міжнародних відносин у 90-ті роки ХХ ст.:

- безпрецедентні зміни до єдиного світового господарства;
- процес глобалізації вільної торгівлі;
- поступове перенесення центру ваги економічного і політичного розвитку в Азіатсько-Тихоокеанський регіон (АТР);
- глибокі соціально-політичні зміни, пов'язані з ринковими відносинами;
- утвердження глобального стилю життя;
- боротьба людства за врятування середовища проживання;
- релігійне відродження;
- зростання ролі особистості.

Універсалізм світового розвитку втілений в діяльності Організації Об'єднаних Націй, яка координує розрізнені дії суб'єктів міжнародних відносин у таких напрямках:

- універсалізація політичної технології світової політики;
- правова творчість;
- поточне регулювання міжнародної політики;
- розроблення рекомендацій і норм поведінки в кризових ситуаціях;
- спеціалізація зусиль членів ООН в окремих галузях науки і техніки;
- керівництво спеціалізованими установами ООН – ЮНЕСКО, МАГАТЕ та іншими.

Динаміка мотивів і установок участі в світових політичних процесах сполучається з поставленою зміною діючих у них стандартів і цінностей безпеки, еволюцією норм міжнародного права, морально-етнічних стереотипів, що виправдовують досягнення державами зовнішньополітичних цілей.

2. Принципи, форми реалізації та функції зовнішньої політики.

Зовнішня політика – це політика держави у сфері міждержавних відносин. Одна з центральних теоретичних проблем полягає у співвідношенні зовнішньої політики з внутрішньою політикою держави. Розглянемо три підходи: перший – виходить з того, що внутрішня політика є визначальною в цьому співвідношенні, а зовнішня політика є породженням і продовженням

внутрішнього соціально-політичного розвитку й в історичному плані виникає пізніше. Другий – сформулював Г. Моргентау таким чином: міжнародна (зовнішня) політика є ідентичною внутрішній, обидві є боротьбою за вплив, тобто вони тотожні. Третій (Л. Гумплович) – вважав, що внутрішній розвиток держави визначається розвитком її зовнішніх сил, першому призначена службова роль відносно останнього, внутрішня політика – це простий додаток до зовнішньої та обумовлена останньою.

Основоположні принципи зовнішньої політики напрацьовувались світовою політичною практикою і теорією. До їх числа можна включити такі:

- принцип відповідності поставленої мети реальним можливостям її досягнення;
- зовнішня політика – це мистецтво здобуття союзників, а не наживання ворогів. Однак цей принцип не був реалізований. В історії не було прецеденту, щоб Англія, Франція, США, Японія і Китай разом виступали проти якоїсь однієї держави;
- принцип вибору пріоритетів;
- адекватна оцінка глобальної ситуації;
- узгодження внутрішньої і зовнішньої політики;
- узгодження політичної і військової стратегії;
- позбавлення від ідеологічних міфів у зовнішній політиці і переведення ідеологічних розбіжностей на мову аргументів.

Існують декілька *форм реалізації зовнішньої політики*. Пасивна полягає у пристосуванні до зовнішньополітичних обставин. Таку політику проводять слабкі держави. Агресивна побудована на формуванні експансіоністських планів. Таку політику проводять сильні держави. Активна спрямована на пошуки рівноваги між внутрішньою і зовнішньою політикою. Консервативно-активна має на меті активний і навіть агресивний захист досягнутого раніше балансу між внутрішньою і зовнішньою політикою.

Функції зовнішньої політики – охорона, репрезентативно-інформаційна і організаційно-переговорна – дають можливість реалізувати її стратегічну мету: забезпечення національної безпеки держави, примноження її загального потенціалу, підвищення міжнародного престижу та інше.

3. Національний інтерес. Геополітика.

Кожна національна держава у своїй зовнішній політиці як сукупності військових і дипломатичних, економічних і правових засобів намагається найбільш оптимально реалізувати свій національний інтерес. Поняття «національні інтереси» багатозначне; воно має як об'єктивний, так і суб'єктивний сенс. В об'єктивному сенсі *національні інтереси* – це сукупність умов (внутрішніх і зовнішніх), які забезпечують певний геополітичний статус держави, національну безпеку, суспільну стабільність, рівень і якість життя громадян. Якщо в недалекому минулому два перших аспекти були домінуючими, то на сучасному етапі в розвинених країнах набирають ваги два останніх.

У суб'єктивному значенні поняття «національні інтереси» має ідеологічне трактування залежно від політичного режиму, визначеного політичного курсу, міжнародного порядку і таке інше. Часто за національні інтереси видаються інтереси держави або правлячих кіл, міжнародних впливових кіл. Тому в суб'єктивному плані поняття «національні інтереси» часто стає об'єктом політичних спекуляцій з боку різноманітних політичних сил. Поняття «національні інтереси» має ряд аспектів: геополітичний, внутрішньополітичний та ідеологічний.

Термін «*геополітика*» у його первісному значенні (згідно з теоретичними розробками засновника цього напрямку шведського вченого Р. Челлена, німецького дослідника Ф. Ратцеля, а також американських вчених Х. Маккіндера і А. Мехена) трактується як вчення про державу, яка прагне розширити свій географічний і територіальний простір. У сучасному розумінні геополітичний аспект національних інтересів передбачає збереження суверенітету й територіальної цілісності, а також свого місця і ролі в певному геополітичному просторі або поширення своїх впливів шляхом військової, економічної та інформаційної експансії, забезпечення балансу сил через міжнародні політичні, правові й економічні інститути.

Внутрішньополітичний аспект національних інтересів полягає в забезпеченні політичної стабільності й утриманні влади правлячих сил або, крім зазначених цілей, в підвищенні життєвого рівня суспільної більшості.

Ідеологічний аспект національних інтересів передбачає обґрунтування різноманітних ідеологічних версій трактування змісту цих інтересів.

Національні інтереси можуть трактуватися через ідеологію ізоляціонізму, мондіалізму, ліберального інтернаціоналізму й виживання. Незважаючи на різні ідеологічні трактування національних інтересів, сутність їх у сучасному розумінні зводиться до двох важливих моментів: забезпечення високого міжнародного іміджу держави й використання переваг у геополітичному просторі для національного процвітання і благополуччя громадян.

***Зробимо висновки.** Перспективи розвитку світового політичного процесу пов'язані з розширенням функцій соціальної самоорганізації людства. Для розв'язання існуючих та нових глобальних, регіональних та міждержавних проблем необхідні зусилля світового співтовариства. Особливе місце в системі міжнародних відносин належить Організації Об'єднаних Націй як інструменту широкого політичного співробітництва держав з метою підтримання міжнародного миру й безпеки, сприяння їх економічному та соціальному прогресу. Регіональний рівень міжнародних відносин відображає специфіку інтересів та цілей окремих регіонів. Проте основними у міжнародних відносинах виступають двосторонні міждержавні політичні стосунки, що реалізується у договорах та угодах. Кожна держава обстоює, насамперед, свої національні інтереси. Найважливішим засобом зовнішньої політики є дипломатія, встановлення й розширення торговельно-економічних, науково-технічних, кредитно-фінансових і культурних зв'язків, які підтримуються на офіційному рівні, а також завдяки активності громадських та приватних організацій та*

об'єднань. В сучасних умовах зовнішня політика все більше стає мистецтвом ведення переговорів, досягнення взаємоприйнятних політичних рішень на основі компромісів.

Запитання для контролю та самоконтролю

1. Що позначає поняття «міжнародні відносини»?
2. Хто є суб'єктами міжнародних відносин на сучасному етапі?
3. На яких принципах ґрунтується міжнародний порядок в наш час?
4. Які принципи зовнішньої політики є найбільш уживаними?
5. Які форми реалізації зовнішньої політики ви знаєте?
6. Який зміст поняття «національні інтереси» і чим вони зумовлюються?
7. В чому полягає сутність геополітики і що вона передбачає?

Адміністративний ресурс – політична практика, коли відповідальні працівники державних установ використовують своє службове становище, аби впливати на людей та перебіг політичних, економічних, культурних, інших подій, що перебувають поза межами їхнього підпорядкування, повноважень і компетенції. Така практика веде до позбавлення людей свободи вибору й волевиявлення на підставі їх адміністративної залежності від державних посадових осіб.

Абсентеїзм – (від лат. *absens* – відсутній) – неучасть громадян у громадському й політичному житті, у заходах, спрямованих на реалізацію їхніх прав і свобод, зокрема ухиляння від участі у виборах.

Абсолютизм (лат. *absolutes* – безумовний) – необмежена монархія, форма державного правління, за якої політична влада повністю належить одній особі — монархові та для якої характерний найвищий ступінь централізації державної влади.

Автономія (грец. *autonomia* – незалежність) – форма самоуправління частини території унітарної, а іноді й федеративної держави, наділена самостійністю у вирішенні питань місцевого значення в межах, установлених центральною владою. Населення автономної одиниці часто користується ширшими правами, ніж населення адміністративно-територіальних одиниць.

Авторитаризм – політичний режим, який характеризується субординацією суб'єктів політичних відносин, наявністю сильного центру, що має концентровану владу, можливістю застосування насильства чи примусу.

Агресія (лат. *aggressio* – напад) – несумісне зі Статутом ООН пряме чи опосередковане застосування сили однією державою (чи групою держав) проти іншої, яке має на меті захоплення території, скасування або обмеження державної незалежності, насильницьке підкорення її населення.

Агрегування інтересів – узгодження та впорядкування інтересів і потреб соціальних верств населення.

Активістська політична культура – тип політичної культури, який характеризується значним інтересом громадян до політичної системи та наслідків її функціонування, активною орієнтацією на особисту участь у політичному процесі.

Активна зовнішня політика – форма зовнішньої політики, яка полягає в пошуках рівноваги між внутрішньою та зовнішньою політикою.

Альянс – військово-політичний союз.

Анархізм (грец. *anarchia* – безвладдя) – ідейно-теоретична й суспільно-політична теорія, в основу якої покладено заперечення інституціонального, насамперед, державного управління суспільством.

Англо-американська політична система – система з чітким розподілом функцій гілок влади, наявністю механізму стримувань і противаг, високою організованістю, стабільністю.

Анексія – приєднання, насильницьке включення до складу держави частини території іншої держави.

Аристократія (грец. *aristokratia* – влада найкращих, найзнатніших) – форма правління, за якої державна влада належить привілейованій меншості;

вищий, привілейований стан (група) певного суспільства, що володіє особливими правами чи можливостями.

Артикуляція інтересів – пред'явлення вимог до осіб, що приймають політичні рішення.

Багатопартійна система – цілісне утворення, що формується всередині політичної системи суспільства на основі усталених зв'язків між політичними партіями, які відрізняються програмними настановами, тактикою, внутрішньою структурою.

Багатопартійність – одна з основоположних умов демократичного ладу, коли інтереси різних суспільних верств виражаються відповідними політичними партіями, що змагаються між собою за державну владу і здійснюють більш або менш визначальний вплив на події в суспільстві. Реальна багатопартійність не там, де багато партій, а там, де партії мають вагому соціальну базу, репрезентують суттєві інтереси, дійсно впливають на розв'язання нагальних суспільних проблем.

Бікамералізм – (від англ. *bicameral* – двопалатний) – двопалатний устрій парламенту. Верхні палати парламенту держави, як правило, виконують контрольну функцію щодо дій та рішень нижньої палати й уряду, а подекуди мають також право законодавчого вето. У федеративних державах вони виконують функції репрезентації й захисту інтересів суб'єктів федерації. У двопалатних парламентах нижні палати обираються безпосередньо населенням, членами ж верхніх палат стають внаслідок загальних виборів (сенат США), делегування урядів суб'єктів федерації (бундесрат ФРН) або ж спадкоємного наслідування (палата лордів у Великій Британії).

Біполярність – позначення двополюсної структури світових політичних сил і відображає реальне протистояння в світі.

Біхевіоризм – метод, що базується на вивченні політичної поведінки людей засобами емпіричних методів.

Блогосфера політична – глобальне віртуальне середовище у формі публічних ресурсів, в якому застосовуються мережеві технології політичної комунікації й обговорення актуальних авторських повідомлень на політичну тематику.

Блокада політична – комплекс заходів економічного й військово-політичного характеру одних держав проти інших з метою припинення їхніх зв'язків із зовнішнім світом.

Боротьба політична – явище політичного життя, в основі якого лежить зіткнення інтересів різних політичних сил, кожна з яких прагне досягти певної політичної мети.

Буферна зона – окрема територія, що створюється для розмежування кількох районів, аби унеможливити насильство, військові дії, міжетнічні і міжрелігійні зіткнення, екологічне забруднення тощо.

Бюрократія – (від франц. *bureau* – бюро, канцелярія та грец. *kratos* – сила, влада, панування) – система управління, що спирається на розгалужену та ієрархізовану (підпорядковану єдиному початку з гори до низу) структуру

чиновницького апарату. Бюрократія – це і сукупність службовців апарату державного управління.

Вето (лаг. *veto* – я забороняю) – передбачений конституціями деяких країн акт, завдяки якому глава держави або верхня палата парламенту можуть призупинити впровадження законів або рішень, прийнятих парламентом чи його нижньою палатою.

Вибори — процедура обрання або висунення певних осіб способом відкритого чи закритого (таємного) голосування; найбільш поширений механізм створення органів та інститутів влади.

Виборча система змішана (грец. *système* – утворення) – такий порядок визначення результатів голосування, у якому поєднані елементи мажоритарної та пропорційної систем.

Виборча система мажоритарна (лат. *major* – більший) – такий порядок організації виборів і визначення результатів голосування, коли обраним вважається кандидат (або список кандидатів), який отримав більшість голосів у виборчому окрузі.

Виборча система пропорційна – такий порядок організації виборів і визначення результатів голосування, за якого розподіл мандатів між партіями, які висунули своїх кандидатів у представницький орган, проводиться згідно з кількістю отриманих партією голосів.

Виборчий бар'єр – визначена законом мінімальна відсоткова норма голосів від загальної кількості тих, хто брав участь у голосуванні, яку повинні набрати партія або блок для проходження їхніх кандидатів до парламенту. В новітній історії України ця норма становила 3 – 5 відсотків голосів на виборах до Верховної Ради.

Відокремлення – форма реалізації права на самовизначення, яка передбачає вихід нації зі складу багатонаціонального утворення під впливом волевиявлення народу.

Відповідальність політична – різновид соціальної відповідальності, що означає морально-психологічну настанову суб'єктів політики, засновану на глибокому розумінні сенсу й наслідків політичної діяльності.

Виконавча влада – одна з гілок державної влади, відповідальна за організацію та здійснення внутрішньої і зовнішньої політики, за здійснення рішень, ухвалених представницько-законодавчим органом держави.

Влада – здатність і можливість здійснювати свою волю, чинити вирішальний вплив на діяльність, поведінку людей за допомогою певних засобів, зокрема авторитету, права, насильства, організаційний аспект і функціонально-специфічний початок втілення вольових рішень (економічна, політична, державна, духовна, сімейна, соціальна влада).

Відкрита влада – характеристика державної і місцевої влади, де громадяни і громадські об'єднання можуть отримувати відповідну та зрозумілу інформацію, брати участь у процесах прийняття рішень, користуватися державними послугами.

Віртуальна демократія – форма участі громадян у суспільних справах за допомогою інформаційно-комунікаційних технологій.

Влада державна – вища форма політичної влади, що спирається на спеціальний управлінсько-владний апарат і володіє монопольним правом на видання законів, інших розпоряджень і актів, обов'язкових для всього населення.

Влада законодавча – одна з трьох гілок влади, сутність якої полягає у здатності держави здійснювати свою волю, впливати на діяльність і поведінку людей та їх об'єднань за допомогою законів, правових актів, рішень, що їх приймають представницькі органи влади.

Влада політична – здатність і можливість здійснювати визначальний вплив на діяльність, поведінку людей та їх об'єднань за допомогою волі, авторитету, права, насильства; організаційно-управлінський та регулятивно-контрольний механізм здійснення політики.

Влада судова – одна з трьох гілок державної влади; необхідна умова реалізації принципу поділу влади, покликана запобігати можливості змови чи протистояння двох інших гілок влади (законодавчої та виконавчої), створювати перепони, щоб унеможливити виникнення диктатури.

Вождизм – владні відносини, засновані на поділі групи (організації) на керівників і підлеглих, на особистій відданості політичному лідеру, вождю. Вождизм переважно властивий для тоталітарних і авторитарних режимів.

Волюнтаризм (лат. *voluntarius* – залежний від волі) – позиція суб'єкта політики, згідно з якою головним чинником досягнення поставленої мети є воля, особисті устремління й політичні наміри.

Гегемонізм державний – здійснення курсу на домінування в міжнародній політиці на рівні держави.

Геноцид (грец. *genos* – рід і *caedere* – вбиваю) – здійснювані владою масові переслідування, гоніння і навіть знищення певної національної, етнічної, расової, соціальної, культурної, релігійної спільноти.

Геополітика (грец. *ge* – земля і *politike* – політика) – політологічна концепція про вплив географічного простору держав на їхні політичні цілі та інтереси.

Геополітична напруженість – стан міжнародних відносин, що характеризується невдоволеністю з боку їх суб'єктів ситуацією, що склалася, конфліктністю між ними та глобальними загрозами.

Гібридна війна – різновид війни із поєднанням принципово різних типів і способів її ведення, які скоординовано застосовуються задля досягнення єдиної прикінцевої мети.

Глава держави — державна посада, інституція, якій належить чільне місце в системі органів державної влади, яка уособлює єдність нації, символізує державу, покликана гарантувати її цілісність, бути чинником гармонійної та ефективної взаємодії гілок державної влади між собою.

Глава уряду — керівник виконавчої влади в державі (прем'єр-міністр, канцлер, голова ради міністрів тощо), чільна фігура в системі державного врядування.

Глобалізм (франц. *global* – загальний, всесвітній) – політична практика, зорієнтована на розв'язання локальних суспільних проблем з урахуванням

їхнього взаємозв'язку з проблемами зовнішніми, більш загальними, з передбаченням їх наслідків для світових процесів.

Голосування — безпосередній акт волевиявлення громадян під час виборів. Складається з ідентифікації (засвідчення особи) виборця, отримання бюлетеня і власне голосування.

Громадська думка — відображення ставлення народу (в цілому або окремих спільнот) до влади, її діяльності, до політики.

Громадські об'єднання – об'єднання, створені з метою реалізації та захисту громадянських, політичних, економічних, соціальних і культурних прав, інтересів людини, які сприяють розвитку творчої активності й самостійності громадян, їх участі в управлінні державними та громадськими справами

Громадянське суспільство – суспільство громадян із високим рівнем економічних, соціальних, політичних, культурних і моральних якостей, яке, будучи незалежним від держави, спільно з нею формує розвинені правові відносини, взаємодіє заради спільного блага. Є основою правової, соціальної, демократичної держави.

Група тиску – суспільно-політичне об'єднання, яке прагне задоволення власних інтересів через вплив на державну владу або політичні партії. Від партії відрізняється тим, що вона безпосередньо не бореться за владу, не бере участі в керівництві та управлінні державою.

Демократія – (від грец. *demos* – народ і *kratos* – влада) – така форма організації державної влади, за якої народ визнається джерелом влади і яка передбачає розумний її поділ, вільну виборність й регулярну змінюваність органів влади і посадових осіб, прийняття рішень за більшістю голосів.

Демократія представницька – порядок розгляду і вирішення державних і громадських питань повноважними представниками населення (виборними або призначеними).

Демагогія (грец. *demagogia*, від *demos* – народ і *ago* – веду) –форма свідомого введення в оману широких мас, спекуляція на реальних труднощах і проблемах, потребах і сподіваннях людей з метою досягнення політичного успіху.

Депутат – (від лат. *deputatus* – визначений, посланий) – особа, уповноважена групою людей на виконання якихось відповідальних завдань і доручень, на представництво і захист їхніх інтересів. Депутат – це виборний член представницького органу влади – парламенту чи зібрання нижчого рівня.

Держава – особлива форма людської спільноти, яка володіє суверенітетом і має певну структуру та організацію політичної влади і управління соціальними процесами на певній території.

Держава правова — тип держави, основними ознаками якої є верховенство закону, поділ влади, правовий захист особи, юридична рівність громадянина й держави.

Держава соціальна — держава, що прагне до забезпечення кожному громадянину гідних умов існування, соціальної захищеності, співучасті в управлінні виробництвом, а в ідеалі — приблизно однакових життєвих шансів, можливостей для самореалізації особистості.

Державний суверенітет – незалежність держави у зовнішніх і верховенство у внутрішніх справах.

Державний устрій — спосіб організації адміністративно-територіальної, національно-територіальної єдності держави, особливості відносин між її складовими.

Децентралізація влади – передача центром компетенції, ряду функцій і повноважень місцевим органам влади, які не підпорядковані центральній владі; правове відчуження повноважень держави як юридичної особи на користь іншої юридичної особи – місцевої влади.

Екстремізм (лат. *extremus* — крайній) — в ідеології й політиці схильність до крайніх поглядів і способів досягнення певних цілей. Екстремісти виступають проти існуючих громадських структур та інститутів, намагаючись підірвати їхню стабільність, розхитати й ліквідувати їх силою заради своїх групових цілей.

Електорат – (від франц. *electeur* – обираю) – корпус виборців, сукупність громадян, які користуються активним виборчим правом, тобто правом обирати когось до складу органу влади.

Еміграція (лат. *emigratio* – виселення, переселення) – переселення з батьківщини в іншу країну, а також тривале перебування громадян за межами батьківщини внаслідок такого переселення.

Етатизм (франц. *état* – держава) – поширення активності та впливу держави на соціально-політичне життя із застосуванням централізації бюрократизації та концентрації політичної влади; політика активного втручання держави в економічну та інші сфери життя, цілковита їх підконтрольність державі.

Етнос (грец. *ethnos* – народ) – стійка сукупність людей, яка належить до певного народу, проживає на території чи в складі іншого народу і зберігає свою культуру, побут, мовні та психологічні особливості.

Загальне виборче право – один з основоположних принципів демократичного виборчого процесу, який означає, що до участі у виборах мають бути залучені всі громадяни країни, які досягли встановленого законом віку, без жодних обмежень, за винятком випадків, однозначно визначених законом.

Законодавча влада – орган державної влади, відповідальний за створення й дотримання певної системи законодавства, уповноважений ухвалювати нові і змінювати чинні закони. До функцій парламенту як органа законодавчої влади в демократичних суспільствах належать також репрезентація інтересів громадян, формування державних органів, призначення на посади тощо.

Зовнішня політика – політика держав у сфері міждержавних відносин.

Заколот — таємна змова вузького кола осіб з метою здійснити збройне повалення існуючої влади або примусити її прийняти потрібне рішення.

Ідентичність (лат. *identifico* — ототожнення) — усвідомлення особистістю своєї приналежності до певної групи, свого статусу, ролі.

Ідеологія (грец. *idea* — поняття і *logos* — учення) — система концептуально оформлених уявлень, ідей і поглядів на політичне життя, яка відображає інтереси, світогляд, ідеали, умонастрій людей, класів, націй, суспільства, політичних партій, громадських рухів та інших суб'єктів політики.

Імпічмент (англ. *impeachment* – звинувачення) – особливий порядок і встановлена законом процедура притягнення до відповідальності за грубі порушення закону вищих посадових осіб до завершення терміну одержаних ними внаслідок виборів повноважень.

Інавгурація (лат. *inaugure* – присвячую) – урочиста церемонія вступу на посаду глави держави. Ця процедура передбачає публічне виголошення новим главою держави клятви та програмної промови.

Інженерія виборча (лаг. *ingenium* – уроджені здібності, дотепність, талант, геній) — пристосування виборчих процедур до реалізації інтересів правлячої та політичної еліт щодо завоювання і збереження влади в державі (регіоні, місті тощо).

Інституціональна підсистема – підсистема політичної системи, до якої входять держава та її інститути, політичні партії, засоби масової інформації, церква та ін.

Інтегративна функція політичної культури – досягнення на базі загальноприйнятих політико-культурних цінностей злагоди в межах існуючої політичної системи.

Істеблішмент (англ. *establishment* — установа) — правляча еліта, керівні кола якоїсь країни

Компаративістика – порівняльна політологія; галузь політології, що вивчає політичний процес і політичні інститути в їх предметному порівнянні.

Компроміс (лат. *compromissum* – угода, згода) – згода, порозуміння з політичним противником, досягнуті шляхом взаємних поступок.

Комуникативна функція політичної культури – функція, яка дозволяє встановити зв'язок між учасниками політичного процесу, а також передавати елементи політичної культури від покоління до покоління, накопичувати політичний досвід

Консенсус (лат. *consensus* – згода, однастайність) – згода між суб'єктами політики з певних питань на основі базових цінностей і норм, спільних для всіх основних соціальних та політичних груп суспільства; прийняття рішень без голосування за виявленням всезагальної згоди.

Консерватизм (лат. *conservare* – зберігати, охороняти) – політична ідеологія і практика суспільно-політичного життя, зорієнтована на збереження і підтримання існуючих форм соціальної структури, традиційних цінностей і морально-правових засад.

Конституціоналізм – теорія і практика обмеження всевладдя держави з допомогою права, основні норми якого відображено в конституції.

Конфедерація – союз самостійних, суверенних держав, який створюється з метою проведення єдиної політики щодо вирішення певних проблем.

Конфронтація політична – динамічний аспект міждержавних взаємодій, який характеризується напруженістю відносин.

Легітимність – здатність політичного режиму досягати суспільного визнання й виправдання обраного політичного курсу, винесених ним політичних рішень, кадрових або функціональних змін у структурах влади. Це стан, коли правомочність даної влади визнають суспільство і міжнародне співтовариство.

Лібералізм (лат. *liberalis* – вільний) – політична та ідеологічна течія, що об'єднує прихильників парламентського ладу, вільного підприємництва та демократичних свобод і обмежує сфери діяльності держави.

Лобізм (англ. *lobby* – кулуари) – діяльність соціальних груп, які обстоюють свої особливі політичні інтереси; групи тиску на органи законодавчої та виконавчої влади.

Макіавеллізм – різновид політичної поведінки, що виправдовує будь-які засоби (в тому числі й віроломні, жорстокі) заради досягнення поставленої мети. Термін пов'язаний з ім'ям італійського політичного діяча й мислителя Н. Макіавеллі.

Менеджмент політичний – система управління, в основі якої покладено політичні процеси, передбачення їх наслідків, вироблення рекомендацій для політичного керівництва та забезпечення їх реалізації у політичній практиці.

Міжнародні відносини – сукупність економічних, політичних, ідеологічних, правових, дипломатичних та інших зв'язків між державами й системами держав, між головними соціальними, економічними, політичними силами, організаціями й громадськими рухами, які діють на світовій арені.

Міжнародні організації – об'єднання держав, національних громадських організацій та індивідуальних членів з метою вирішення питань регіонального або глобального характеру, відвернення та врегулювання воєнних конфліктів.

Монархія – форма правління, яка характеризується спадковою передачею влади голові держави, і вона не є похідною від якоїсь іншої влади та виборців.

Мондіалізм – концепція та суспільно-політичний рух за об'єднання держав у світову федерацію з подальшим утворенням світового уряду, що є необхідною умовою постіндустріальної цивілізації.

Нацизм – різновид політичного режиму, для ідеології якого характерні расизм, шовінізм, антидемократизм, елітизм, зовнішньополітичний експансіонізм, марення про світове панування.

Національна безпека — державна політика, спрямована на створення внутрішніх і зовнішніх умов, сприятливих для збереження чи зміцнення життєво важливих національних цінностей; стан, що забезпечує захищеність інтересів народу й держави, суспільства та його громадян.

Національна політика — науково обґрунтована система заходів, спрямована на реалізацію національних інтересів, розв'язання суперечностей у сфері етнонаціональних відносин.

Національний інтерес – стратегічна мета зовнішньої політики держави і засоби її досягнення. У загальному виді відображений в конституції держави.

Нейтралітет – спосіб міждержавного політичного розвитку; особливий правовий статус держави й зовнішньополітична мета.

Номенклатура (від лат. *nomen* – ім'я) – коло посадових осіб, призначення та затвердження яких відноситься до компетенції вищестоящих органів.

Опозиція – політичні сили, що протиставляють свою політику політиці правлячої партії або уряду.

Охлократія (грец. *ochlos* – натовп і *kratos* – влада) – домінування в політичному житті суспільства впливу натовпу, юрби, один із способів здійснення політичної влади, що суттєво доповнює кризові політичні режими.

Парламент (франц. *parler* – говорити, розмовляти) – найвищий законодавчий і представницький орган влади в державі з республіканською формою правління, який обирається населенням.

Партійна система – сукупність політичних партій, пов'язаних з іншими елементами політичної системи та між собою певними впорядкованими відносинами.

Патріархальна політична культура – політична культура, для якої властиві відсутність у людей інтересу до політики, політичної влади та політичних інститутів; невіддільність політичних орієнтацій від релігійних норм, орієнтація членів суспільства на вождів племені, шаманів.

Підданська політична культура – тип політичної культури, який відзначається певним інтересом соціальних суб'єктів до функціонування політичної системи. Проте самі суб'єкти не проявляють особливої політичної активності, покладаючи свої надії на органи влади та політичних лідерів.

Плюралізм (лат. *pluralis* – множинний) – світоглядний принцип, за яким багатоманітність визнається природою властивістю суспільного буття.

Поведінка політична – взаємодія суб'єкта з політичною реальністю, яка охоплює його дії та орієнтації щодо політичної практики.

Поділ влади – принцип розмежування функцій в єдиній системі державної влади з поділом її на законодавчу, виконавчу й судову гілки влади, які здійснюють свої повноваження кожна самостійно, врівноважуючи одна одну.

Поліс – особлива форма політичної і соціально-економічної організації суспільства в давній Греції та Італії; поліс – перше в історії втілення єдності політичної структури і громадянського суспільства.

Політика (грец. *politika* – державні й суспільні справи) – організаційна, регулятивна й контрольна сфера суспільства, в межах якої здійснюється соціальна діяльність, спрямована головно на досягнення, утримання й використання влади індивідами й соціальними групами у своїх власних інтересах.

Політика внутрішня — діяльність державних органів, установ, правлячих партій, спрямована на узгодження інтересів окремих верств населення країни, на певне їх підпорядкування та можливе за конкретних умов задоволення, на збереження існуючого стану в суспільстві або на цілеспрямоване його перетворення, на забезпечення цілісності, взаємозв'язку і взаємодії окремих сфер суспільства.

Політика зовнішня – загальний курс держави в міжнародних справах, який регулює відносини з іншими державами та міжнародними організаціями відповідно до потреб, цілей і принципів її внутрішньої політики.

Політика міжнародна – система економічних, правових, дипломатичних, ідеологічних, військових, культурних та інших зв'язків і відносин між народами, державами й групами держав, провідними соціальними, економічними та політичними силами й організаціями, що діють на світовій арені.

Політична влада – здатність і можливість здійснювати визначальний вплив на політичну діяльність і політичну поведінку людей та їх об'єднань за допомогою будь-яких засобів – волі, авторитету, права, насильства; центральні, організаційні й регулятивно-контрольні засади політики.

Політична діяльність – цілеспрямовані дії, за допомогою яких члени політичної системи впливають або намагаються впливати на результати її діяльності.

Політична еліта (франц. *élite* – краще, добірне) – меншість суспільства, що являє собою достатньо самостійну, вищу, відносно привілейовану групу, наділену видатними психологічними, соціальними й політичними якостями, яка бере безпосередню участь у затвердженні та здійсненні рішень, пов'язаних із використанням державної влади або здійсненням впливу на неї.

Політична ідеологія – система концептуально оформлених політичних, правових, релігійних, естетичних і філософських уявлень, поглядів та ідей, які відображають ставлення людей до дійсності й одне до одного, способи пізнання та інтерпретації буття з позицій цілей, ідеалів, інтересів певних соціальних груп та суб'єктів політики.

Політична криза – фаза політичного процесу, яка характеризується порушенням політичної стабільності в суспільстві, неможливістю ефективного функціонування політичної системи; гострий, важкий політичний стан суспільства, державно-правової системи, партій.

Політична модернізація – сукупність теоретичних уявлень та практичних дій стосовно принципів, напрямків, форм та способів політики, спрямованої на забезпечення переходу традиційних суспільств на рейки розвиненої ринкової економіки, демократії, культурного та ідеологічного плюралізму, дотримання прав і свобод.

Політична культура – рівень засвоєння людиною й суспільством політичних ідей, поглядів, концепцій, програм, досягнень суспільно-політичної думки; зрілість і компетентність в оцінках політичних явищ; форма політичної етики, поведінки, вчинків і дій.

Політична партія – добровільне об'єднання людей на ідеологічному та організаційному ґрунті з метою завоювання, утримання та використання державної влади для реалізації інтересів певних соціальних груп.

Політична свідомість – опосередковане відображення політичного життя суспільства, суттю якого є проблема влади, формування, розвиток і задоволення інтересів та потреб політичних суб'єктів; сукупність поглядів, оцінок, установок, які, відображаючи політико-владні відносини, набувають відносної самостійності.

Політична система суспільства – це цілісна, інтегрована сукупність політичних суб'єктів, структур і відносин, що відображає інтереси усіх політичних і соціальних сил суспільства.

Політична соціалізація – своєрідне уведення людини про політичне середовище, залучення її до системи сформованих в суспільстві політичних орієнтацій, традицій, навичок, передача їй та засвоєння нею існуючих політичних відносин, процесів, явищ, включення її до системи політичних

зв'язків шляхом розвитку її політичної активності та наділення її якостями, що необхідні для нормального функціонування суспільства.

Політичне відчуження – процес, який характеризується сприйняттям політики, держави, влади як сторонніх, чужих сил, які панують над людиною, пригнічують її.

Політичне життя – одна з основних сфер суспільного життя, пов'язана з діяльністю і відносинами індивідів і соціальних спільнот, створених ними політичних інститутів для виявлення інтересів соціальних суб'єктів, а також боротьба за їх реалізацію через посередництво політичної влади у процесі політичного розвитку

Політичне лідерство – такий різновид політичних відносин лідера до співтовариства, членом якого він є, при якому першого (тобто лідера) наділено певним обсягом прав і відповідальності формулювати та виражати інтереси і цілі співтовариства, виступати ініціатором у їх здійсненні та направляти на це політичну діяльність усього співтовариства.

Політичний авантюризм (франц. *aventure* – пригода) – політичні наміри й дії, що спираються на віру та обман, спрямовуються на здійснення мети, заснованої на уявленнях, бажаннях, міфічних переконаннях без урахування реальних політичних сил і можливостей, розрахованої на випадковий успіх.

Політичний блок (англ. *block* – угода, союз) – об'єднання, союз політичних партій, громадських організацій, груп людей задля узгоджених дій, досягнення спільних, насамперед політичних цілей.

Політичний конфлікт – зіткнення несумісних, часом протилежних, інтересів, дій, поглядів окремих людей, політичних партій, громадських організацій, етнічних груп, націй, держав та їх органів, військово-політичних і політико-економічних організацій (блоків).

Політичний лідер – це особистість, що здійснює постійний і вирішальний вплив на суспільство, державу, організацію. Існування інституту політичного лідерства у наш час викликане потребою соціальних систем у збалансованому розвитку і оперативному управлінні.

Політичний плюралізм – існування різноманітних політичних позицій учасників політичного процесу та можливість їх інституціоналізації й представлення на владному рівні.

Політичний маркетинг — сукупність форм, методів і технологій дослідження, проектування, регулювання та впровадження в суспільно-політичну практику певних настанов суспільної свідомості з метою завоювання та утримання контролю за ринком влади.

Політичний менеджмент — система управління політичними процесами; наука і мистецтво аналізу тенденцій політичного розвитку, передбачення його наслідків, вироблення рекомендацій для політичного керівництва та забезпечення реалізації в політичній практиці.

Політичний процес – сукупність дій різноманітних політичних суб'єктів, котрі прагнуть реалізації певних політичних цілей, програм.

Політичний режим – сукупність методів і засобів, за допомогою яких владні органи здійснюють управління суспільством і забезпечують своє політичне панування.

Політичні відносини — взаємозв'язки соціальних суб'єктів, у яких відображені їхні інтереси і здійснюється політична діяльність – співробітництво чи боротьба (вибори, референдуми, мітинги, зібрання, маніфестації, страйки тощо).

Політичний розвиток – багатовимірний процес, у ході та в результаті яких відбуваються зміни у політичній поведінці, політичній культурі, в самій політичній системі суспільства.

Популізм (лат. *populus* – народ) – загравання певних політиків і політичних сил із масами, гра на їхніх труднощах та обіцянки надзвичайних успіхів у вирішенні соціально-економічних проблем у разі приходу до влади.

Права людини – поняття, що характеризує правовий статус людини по відношенню до держави, її можливості та домагання в економічній, соціальній, політичній і культурній сферах. Права людини мають природний і невідчужуваний характер. Вільне й ефективне здійснення прав людини – одна із головних ознак громадянського суспільства і правової держави.

Правляча партія – політична партія, що має більшість у парламенті та бере на себе відповідальність щодо формування і діяльності уряду.

Правова держава – тип держави, головними ознаками якої є неподільне панування права, якого дотримуються всі, верховенство закону, поділ функцій влади, правовий захист особи, юридична рівність громадянина і держави.

Представницька демократія – форма демократії, за якої громадяни доручають прийняття державних рішень своїм представникам (делегатам, депутатам), уповноважують їх презентувати й відстоювати свої інтереси і, таким чином, через своїх обранців впливають на управління державою.

Прикладна політологія – складова частина загальної політології, яка використовує засоби мікрополітичного аналізу й вивчає окремі поодинокі явища політичного життя.

Примирення національне – соціально-політичний і духовно-психологічний процес із метою припинення конфлікту всередині держави шляхом взаємних компромісів, умиротворення певної території (соціополітичної, етнокультурної, релігійної спільноти), наслідком чого стає звершення військових дій і досягнення загальнонаціональної злагоди.

Принципи міжнародної політики – норми, що визначають цивілізовану політичну технологію у відносинах держав між собою і що закріплені в ряді авторитетних міждержавних документів.

Революція – докорінні якісні зміни в розвитку певних явищ природи, суспільства, засобів виробництва, різних галузей знань.

Республіка (лат. *respublica*, від *res* – справа, *public* – громадський) – форма державного правління, за якої вища влада належить виборним представницьким органам, а глава держави обирається населенням або представницьким органом.

Ресурси влади – сукупність засобів, використання яких забезпечує вплив на об'єкт влади відповідно до цілей суб'єкта.

Референдум (лат. *référéndum* – те, що має бути повідомлене) – спосіб прийняття законів та інших рішень з найважливіших питань суспільного життя прямим волевиявленням громадян через усенародне голосування

Реформа політична – перетворення, зміна політичного життя суспільства, що здійснюються без руйнації основ існуючого ладу.

Рівність політична – демократичний принцип, що означає рівність людей перед законом і демократичними органами основоположної влади, рівну міру відповідальності за однакові дії. Політична рівність передбачає рівний доступ громадян до державних посад й участі у прийнятті спільних рішень.

Рішення політичне – політична дія інформованого суб'єкта влади для реалізації певної мети, що передбачає оптимізацію умов функціонування даного суб'єкта і визначення перспектив його подальшого розвитку.

Самоврядування місцеве – політико-правовий інститут, у межах якого здійснюється управління місцевими справами в низових адміністративно-територіальних одиницях (громадах) через самоорганізацію місцевих жителів, за згодою і при підтримці держави.

Санітарний кордон – механізм протидії поширенню радикальних ідей і партій, стримування політики ідеологічно небезпечних держав.

Світовий політичний процес – сукупна діяльність народів, держав та їхніх інститутів, соціальних спільностей та їхніх організацій і рухів, які переслідують певні політичні цілі в царині міжнародного життя.

Сепаратизм (франц. *séparatisme*, від лат. *separatus* – окремий) – рух за територіальне відокремлення тієї чи іншої частини держави з метою створення нового державного утворення або надання певній частині держави автономії за національними, релігійними чи мовними ознаками.

Свободи політичні – можливість громадян захищати й відстоювати свої інтереси та права у визначеному законом порядку. Політичні свободи спираються на основоположні права людини, передусім на право вільного розвитку особи. Серед суто політичних свобод – свобода зборів, право засновувати спілки й товариства, свобода волевиявлення (виборче право).

Соціалізація політична – процес засвоєння індивідом упродовж його життя політичних знань, норм і цінностей суспільства, до якого він належить.

Соціалізм – вчення і теорія, які стверджують ідеал суспільного устрою, заснованого на суспільній власності, відсутності експлуатації, справедливому розподілі матеріальних благ і духовних цінностей в залежності від затраченої праці.

Соціальна база партії – частина населення країни, що підтримує програму певної політичної партії та голосує за неї на виборах.

Соціальна держава – держава, яка забезпечує громадянинові гідні умови життя, праці, соціальної захищеності, надає можливості для самореалізації.

Структура політичної системи – сукупність владних інститутів, що пов'язані між собою і створюють стійку цілісність.

Суб'єкт міжнародного права – держава, яка реалізує принцип міжнародного права на самовизначення, державний суверенітет, недоторканість

території, рівність у відносинах з іншими суб'єктами міжнародної політики та інше.

Суверенітет (франц. *souveranite* – верховна влада) – повновладдя держави на певній території, її незалежність у зовнішніх і внутрішніх справах.

Тероризм (лат. *terror* – жах, страх) — здійснення політичної боротьби засобами залякування, насильства аж до фізичної розправи з політичними противниками; дестабілізація суспільства, державно-політичного ладу шляхом систематичного насильства і залякування, політичних вбивств і провокацій.

Технології виборчі – сукупність політико-організаційних, інформаційних, пропагандистських та інших дій з метою приведення до влади певного політика, групи політиків, політичної організації чи їх об'єднання.

Толерантність (лат. *tolerantis* – терплячий) – терпиме ставлення до інших, чужих думок, вірувань, політичних уподобань та позицій. Є неодмінною умовою демократичного, правового, стабільного суспільно-політичного устрою.

Тоталітаризм (лат. *totalis* – увесь, повний) – спосіб організації суспільства, який характеризується всебічним і всеохоплюючим контролем влади над суспільством, підкоренням суспільної системи державі, колективними цілями, загальнообов'язковою ідеологією.

Узурпація (лат. *usurpatio* – оволодіння) – насильницьке, протизаконне захоплення влади або присвоєння чужих прав на щось, чужих повноважень.

Унітарна держава – держава, яка характеризується однаковим юридичним статусом усіх адміністративно-територіальних одиниць, що обмежені в своїх повноваженнях і не мають якоїсь політичної самостійності.

Устрій адміністративно-територіальний – поділ території держави на певні частини – краї, області, провінції, землі, штати, департаменти, губернії, райони, кантони тощо. Він зумовлений соціальною природою держави, традиціями історичного розвитку, завданнями й цілями пануючого режиму.

Фашизм – (лат. *fascio* – пучок, в'язка) – ідейно-політична течія, що сформувалася на основі синтезу сутності нації як вічної та найвищої реальності та догматизованого принципу соціальної справедливості; екстремістський політичний рух, різновид тоталітаризму.

Федеративна держава – держава, яка є об'єднанням кількох територіальних утворень у єдиний союз. Дані утворення мають певну самостійність, значні повноваження і власне законодавство.

Фейк політичний – навмисно неправдиве повідомлення стосовно політичної сфери з метою дезінформації громадян, дискредитації політичних опонентів, окремих суспільних сил і діячів.

Форма державного правління – спосіб організації верховної державної влади, принцип і механізм взаємодії її структурних елементів.

Форма державного устрою – територіально-політична організація держави, яка характеризується певним політико-правовим статусом її складових частин і принципами взаємовідносин центральних і регіональних органів державної влади.

Харизма (грец. *charisma* – милість, благодать, божий дар) — особливий тип легітимності, організації влади і лідерства, заснований на виняткових

якостях тієї чи іншої особистості, головним чином релігійного або політичного діяча, що дозволяють йому здійснювати в суспільстві функції пророка, вождя чи реформатора.

СЛОВНИК ПЕРСОНАЛІЙ

Августин, Блаженний (156 – 220) – ранньохристиянський мислитель. Головна праця «Про град Божий». Обґрунтовував теократичну ідею примату духовної влади над світською. Під впливом Августина сформувалась доктрина «двох мечів», згідно з якою церковна влада безпосередньо, а державна – опосередковано походять від Римського Папи.

Алмонд, Габріел (1911 – 2002) – американський політолог, запровадив до наукового обігу поняття «політична культура». Один із авторів теорії політичних систем. У працях «Порівняльна політика: концепція розвитку», «Громадянська культура: перегляд концепції» розробив метод порівняльного політичного аналізу.

Аристотель (384 – 322 до н. е.) – давньогрецький філософ. Соціально-політичній проблематиці присвячені праці «Політика», «Етика». Родоначальник патріархальної концепції походження держави. Розробив класифікацію форм правління. Ототожнював право і політичну справедливість, підкреслюючи тим самим його зв'язок з державою як моральним спілкуванням між вільними громадянами.

Бакунін, Михайло (1814 – 1876) – російський революціонер, один із засновників анархізму, автор праці «Державність і анархія». Вважав, що свобода людини полягає у її звільненні від зовнішнього примушування. Заперечував концепцію суспільного договору, оцінював релігію як знаряддя панування в руках привілейованих верств і аморальних типів.

Бентам, Ієремія (1748 – 1832) – англійський політичний філософ, правознавець, автор праць «Принципи законодавства», «Керівні начала конституційного кодексу для всіх держав». Заперечував теорію природного права, походження держави внаслідок суспільного договору. Виступав за прозоре і доступне законодавство. Розробив теорію утилітаризму (користь, вигода), що спирається на чотири основні постулати: одержання задоволення і виключення страждання складають сенс людської діяльності; корисність, можливість виступати засобом розв'язання будь-якого завдання; моральність як те, що орієнтує на максимум щастя для найбільшої кількості людей; установлення гармонії індивідуальних і суспільних інтересів як мети розвитку людства.

Бернштейн, Едуард (1814 – 1876) – німецький публіцист і політичний діяч, автор праць «Проблеми соціалізму та завдання соціал-демократії», «Нариси з історії та теорії соціалізму». Один із засновників ідеології соціал-демократії. Виступав за реформування основних інститутів буржуазного суспільства і відмову від радикальних дій.

Бжезинський, Збігнев (нар. 1928) – американський політолог, державний діяч, автор глобальної стратегії антикомунізму, теорії технотронної ери, концепції американської гегемонії нового типу.

Боден, Жан (1530 – 1596) – французький політик, філософ, правознавець. Автор праці «Шість книг про республіку», в якій концептуально розробив вчення про суверенітет, за яким державній владі має належати виключні повноваження

– право видавати і скасовувати закони без погодження з будь-ким, право війни і миру, право призначати посадових осіб, право здійснювати правосуддя, право на оподаткування і випуск грошей.

Вебер, Макс (1864 – 1920) – німецький соціолог, філософ, економіст, один із засновників сучасної політичної науки. У працях «Протестантська етика й дух капіталізму», «Політика як покликання та професія» та інших запропонував концепцію легітимності влади, теорію бюрократії.

Верещинський, Йосип (близько 1530 – 1598) – український церковний діяч, автор ряду політичних, полемічних, моралізаторських та поетичних творів. Як мислитель та історик Й. Верещинський вважається автором упровадження до політичного словника поняття «український народ» та наповнення його етнополітичним змістом.

Віко, Джамбатіста (1668 – 1744) – італійський філософ, автор праць «Про незмінність правознавства», «Нова наука», «Основи нової науки про загальну природу націй». Висунув циклічну теорію розвитку суспільства – формуються і змінюють одна одну три стадії: богів, героїв і людей. Хід історії розглядав не як фатальну закономірність, а як процес, зумовлений рядом чинників, визначальну роль в яких відіграє людська діяльність.

Вольтер (1694 – 1778) – французький філософ, письменник, історик, автор праць «Філософські листи», «Досвід загальної історії про звичаї і дух народів», «Трактат про толерантність». Визначав природне право у зв'язку з законами розуму, які надає кожному його людська природа. Сформулював погляд на свободу як на залежність виключно від законів, які й повинні забезпечувати свободу думки, совісті, слова, юридичну рівність. У зв'язку з цим виступав за віротерпимість.

Гегель, Георг Вільгельм (1770 – 1831) – німецький філософ, автор праць «Конституція Німеччини», «Про наукові способи дослідження природного права», «Філософія права». Розглядав державу як ідею розуму, свободи і права, заперечував договірну теорію походження держави. Визначив громадянське суспільство як опосередковану працею систему потреб, яка базується на пануванні приватної власності, загальній формальній, правовій рівності людей.

Гоббс, Томас (1588 – 1679) – англійський філософ, державний діяч, автор праць «Про громадянина», «Левіафан». Державу розглядав як результат угоди між людьми, що поклала край природному стану «війни всіх проти всіх». Сформулював права державної влади та її обов'язки, головними з яких є: захист від зовнішніх ворогів, збереження миру всередині держави, благополуччя людей і надання можливості кожному громадянину послуговуватися своєю свободою без ущербу для інших.

Гроцій, Гуго (1483 – 1546) – голландський правознавець, автор праць «Про право здобичі», «Три книги про право війни і миру». Вважається засновником сучасного міжнародного права, договірної теорії походження держави.

Грушевський, Михайло (1877 – 1945) – український вчений, державний і громадсько-політичний діяч. Сформулював концепт «національного проекту», в основі якого лежить українська ідея. Припускав можливість забезпечення самостійності України у федералістичній державній конструкції: російській,

європейській, всесвітній. Неодмінними умовами цього вважав самостійність, добровільність, рівність усіх суб'єктів.

Даль, Роберт (1915 – 2014) – американський політолог, один із засновників теорії плюралістичної демократії. Основні праці – «Вступ до теорії демократії» (1956), «Плюралістична демократія в США» (1967), «Поліархія: участь і опозиція» (1971). В центрі наукової уваги – проблеми трансформації політичних систем, співвідношення свободи, рівності та демократії. Автор терміну «поліархія», під якою розуміється особливий тип політичного режиму, що характеризується двома основними ознаками: плюралістичністю та опозиційністю.

Демокрит (460 – 370 до н.е.) – давньогрецький філософ. Вважав, що становлення суспільства є природним процесом. В ході його виникають закони і держава, інтереси якої мають переважати. Найкращою формою правління є демократія, за якої є умови для найбільшої кількості людей брати участь у суспільних справах. Демократія має підтримуватися з допомогою законів, які є засобами досягнення кращого життя. Тому законослухняність є чеснотою.

Джефферсон, Томас (1743 – 1826) – американський філософ, громадський і державний діяч, автор проекту Декларації про незалежність. Вважав, що уряд створюється людьми для охорони їх природних прав. Влада уряду базується на згоді народу підкорятися йому. Тому народ вправі змінити форму правління чи чинний уряд. Виступав за рівність громадян у політичних і виборчих правах.

Драгоманов, Михайло (1817 – 1885) – український мислитель. В основу політичної ідеології поклав принципи лібералізму і демократії: рівність прав для кожної людини, свободу слова, друку й науки, зборів і товариства, право безперешкодної самоуправи (автономії) для кожної громади в її справах, повної самостійності для вільної спілки (федерації) громад на всій країні. Україна має бути федерацією вільних громад у рамках міжнародної федерації.

Донцов, Дмитро (1883 – 1973) – український публіцист, політичний діяч, літературний критик, ідеолог українського інтегрального націоналізму. Згідно з ним нація – це абсолютна цінність. Вища мета – незалежність держави на чолі з правителем з необмеженими владними повноваженнями. Політичні партії, класи повинні поєднатися заради цього. Нація є воля до влади і воля до життя і тому формується вона на шляху боротьби за власну ідею та твердою вірою у власні сили. З огляду на це вважав шкідливими для національної ідеї гуманізм і вплив на неї загальнолюдських цінностей.

Дюверже, Моріс (1917 – 2014) – французький політолог, соціолог. У праці «Політичні партії» дав розгорнутий аналіз походження і сутності політичних партій, закономірностей їхнього розвитку та функціонування в межах різних політичних режимів і виборчих систем.

Іларіон, митрополит (990 – 1088) – митрополит Київський та всієї Руси, перший митрополит слов'янського походження, оратор і письменник, церковно-політичний діяч, автор «Слова про Закон і Благодать». У ньому послідовно викладено концептуально оформлені політико-правові ідеї, які відбивали суспільно-політичну свідомість правлячого стану тогочасного давньоруського суспільства.

Істон, Девід (1917 – 2014) – американський політолог, автор праць «Політична система», «Концептуальна структура для політичного аналізу», «Системний аналіз політичного життя». В них сформулював поняття політичної системи, визначив її складові, механізми та закономірності її функціонування та роль у розподілі ресурсів і цінностей.

Кампанелла, Томмазо (1568 – 1639) – італійський мислитель, автор праці «Місто Сонця». Вважав, що ідеальній державі мають бути властиві суспільна власність, громадське виховання дітей, виконання функції організації виробництва і розподілу, жорстка регламентація всіх сторін життя людини.

Констан, Бенжамен (1767 – 1830) – французький мислитель, автор праці «Курс конституційної політики». Запропонував класичне ліберальне визначення свободи як незалежності людини від свавілля держави. Заперечував ідею народного суверенітету. Гарантією особистої свободи є закон. Особливу роль у цьому відіграє судова влада, яка має бути незалежною і включати інститут присяжних. Виступав за повну самостійність муніципальної влади.

Кант, Іммануїл (1724 – 1804) – німецький філософ, автор праць «Метафізичні вчення про право», «Довічного миру», «Ідеї загальної історії під космополітичним кутом зору». В основі його державно-правової концепції покладено етику. Оскільки дії людини реалізують її свободу, то для обмеження свавілля існує право, яке має примусовий загальнообов'язковий характер. Засобом цього є держава – множина людей, що підкоряються правовим законам. Головне її завдання – захищати та гарантувати права і свободи громадян.

Кістяківський, Богдан (1868 – 1920) – український правознавець, теоретик лібералізму. У теорії правової держави виділяв концепти прав людини як її центральний елемент і правового соціалізму, у центрі якої «право на гідне існування», що включає право на прожитковий мінімум і освіту. Природні права, які обмежують державну владу, становлять основу принципів правової держави. Досліджував причини і прояви правового нігілізму.

Костомаров, Микола (1817 – 1885) – український мислитель. У поглядах на державу виходив з того, що всяка влада походить від Бога і тому не може бути абсолютною. Оптимальною формою державного устрою вважав федерацію слов'янських народів у поєднанні з республіканською формою правління.

Локк, Джон (1632 – 1704) – англійський філософ, політичний діяч, засновник лібералізму, автор праць «Два трактати про правління державою», «Послання про віротерпимість». Один із засновників договірної теорії походження держави. Розглядав природний стан як стан повної свободи та рівності людей розпоряджатися своїм життям і своїм майном. Сформулював три головні невідчужувані права – на життя, на свободу і на власність. На підставі цього обґрунтував світоглядну релігійну толерантність і виступав за відділення церкви від держави.

Макіавеллі, Нікколо (1469 – 1527) – мислитель доби Відродження. Природі держави і механізму державного управління присвятив праці «Государ», «Роздуми про першу декаду Тіта Лівія». Головним стимулом поведінки людини вважав інтерес і тому для приборкання егоїзму потрібна держава. Розглядав політику як автономну галузь людської діяльності, яка має

свої цілі і закони, що незалежні ані від релігії, ані від моралі. Заклав основи політичної науки, запровадив поняття «держава» та «республіка» у сучасному їх розумінні. Сформулював суперечливий, але вічний принцип «мета виправдовує засоби», за яким добре все те, що приєє зміцненню держави, і тому політичний результат повинен правителем досягатися будь-якими засобами.

Маркс, Карл (1818 – 1883) – німецький філософ, економіст, юрист, автор праць «Маніфест Комуністичної партії», «Капітал», «Німецька ідеологія». Розробив діалектико-матеріалістичне розуміння історії і концепцію суспільно-економічної формації, теорію класової боротьби і положення про всесвітньо-історичну місію пролетаріату, розкрив феномен додаткової вартості як джерела капіталістичної експлуатації. Сформулював положення про класову природу держави як знаряддя насилля в ім'я утримання влади.

Мілль, Джон (1806 – 1873) – англійський політичний філософ і економіст, автор праць «Про свободу», «Представницьке правління», «Основи політичної економії». Заперечував втручання держави в економічні процеси (принцип «Laissez Fair»). Принци діяльності держави полягає в тому, щоб розвивати в суспільстві дух самостійності та підприємництва. Вважав найкращою формою правління представницьку демократію. Вважав природним і необхідним плюралізм думок і політичних позицій, оскільки кожна людина може сама собі бути господарем і діяти на власний розсуд.

Міхновський, Микола (1873 – 1924) – український правник та громадсько-політичний діяч, автор праці «Самостійна Україна», чим пов'язують зародження політичного націоналізму в Україні. Поставив завдання активної політичної боротьби, в тому числі моральними і фізичними засобами, за повну незалежність України. Червоною ниткою проходила ідея «Україна – для українців».

Могила, Петро (1596 – 1647) – український церковний діяч. Розглядав роль православної церкви як потужного засобу згуртування людей навколо високих цілей державотворення. Поштовх, наданий П. Могилою руху за національне, церковне та культурно-освітнє відродження в Україні, став передумовою перемоги у національно-визвольній боротьбі під началом Б. Хмельницького.

Монтеск'є, Шарль-Луї (1689 – 1755) – французький правник, письменник і політичний мислитель, автор праць «Перські листи», «Роздуми про причини величі і занепаду римлян», «Про дух законів». Основне завдання держави полягає в забезпеченні людині політичних свобод. Уперше довів, що забезпечення політичних і громадянських свобод можливе лише за існування в державі незалежних одна від одної трьох гілок влади — законодавчої, виконавчої і судової. Оригінальні погляди на державу висловив з позицій географічного детермінізму. Вважав, що особливості клімату, а також густота населення, економічний рівень розвитку країни, віросповідання впливають на способи правління.

Мор, Томас (1478 – 1535) – англійський державний діяч, правознавець. Сутність держави і права пов'язав із відносинами власності. Автор слова «утопія» і праці, в якій описується суспільно-політичний устрій на соціалістичних принципах – спільності майна, всезагальній праці, соціальній

рівності, виборності посадових осіб та їх підзвітності, державного регулювання господарських справ.

Моргентау, Ганс (1904 – 1980) – американський науковець, засновник теорії політичного реалізму в міжнародних відносинах. У праці «Міжнародна політика» обґрунтовував такі ідеї: головним суб'єктом міжнародних відносин є національна держава, яка обстоює свої інтереси спираючись на силу. Рушійною силою міжнародних відносин є боротьба держав за посилення свого впливу у світі. Для підтримання рівноваги потрібна політика балансу сил.

Моска, Гаєтано (1858–1941) – італійський вчений, юрист, один із засновників політичної науки. У працях «Основи політичної науки», «Правлячий клас» та інших сформулював положення класичної теорії еліт.

Оріховський-Роксолан, Станіслав (1513 – 1566) – мислитель-гуманіст, автор праць «Про турецьку загрозу», «Відступництво Риму», «Напучення польському королеві Сигізмунду Августу». Одним із перших висунув ідею суспільного договору, за якої виникнення держави є наслідком реалізації вродженої потреби людей у взаємодопомозі. І держава, й індивід мають взаємні зобов'язання. Держава є правовим утворенням, в якій неприпустимо змішання функцій світської та духовної влад. Вважав, що державне управління буде варварським, якщо ті, хто його реалізують, не поважають знань, ігнорують науку про правду і справедливість. У державі має правити закон, а його захисником виступає король, що й дозволяє суспільству уникнути тиранії.

Пай, Люсьєн (1921 – 2008) – американський політолог, автор концепції «почуття асоціації», що зумовлюють притаманний тому чи іншому народу алгоритм дії в певних ситуаціях, і ідеї про відмінності між західним і східним типом політичного процесу, чим наголошується на ролі культурно-ментального чинника в політиці.

Парето, Вільфредо (1848 – 1923) – італійський соціолог, економіст, політолог. Дослідник політичної ідеології, автор класичної теорії політичної еліти, запропонував концепцію циркуляції еліт як механізм її оновлення та ефективності.

Пейн, Томас (1737 – 1809) – американський державний діяч і мислитель, автор праць «Дослідження про основні принципи державної влади», «Конституційна форма». Писав, що держава виникає для приборкання властивих людям вад, для уникнення чого люди укладають угоду між собою, а не з правителем. Пейн розрізняв природні права як те, що належить людині як живій істоті, і громадянські права – як те, що належить людині як члену суспільства. Визначав конституцію як документ найвищої юридичної сили. Захист особистості через забезпечення рівності прав людей є одним з головних завдань держави.

Платон (427 – 347 до н.е.) – давньогрецький мислитель. У діалозі «Держава» запропонував модель ідеального державного ладу з орієнтацією на ідеї блага та справедливості. Це передбачає поділ праці між суспільними станами, кожен з яких займається своїми справами і не втручається у справи інших. Тому досконала держава має включати правителів-філософів; воїнів;

хліборобів й ремісників. Ідеальним державним устроєм Платон називає правління, де сполучені початки демократії й монархії, а найгіршим – тиранію.

Прокопович, Феофан (1681 – 1736) – український просвітитель, церковний і культурний діяч. Вважав, що призначення верховної влади – служити всенародній користі (військовим і громадським справам). Створена Прокоповичем теорія просвіченого абсолютизму обґрунтовувала необмежену владу монарха і підпорядкування церкви світській владі.

Руссо, Жан-Жак (1712 – 1778) – французький філософ, письменник, автор праць «Про суспільний договір», «Міркування про причини і підстави нерівності». Писав, що у природному стані люди були рівні між собою і вільні. З появою і зростанням майнової нерівності, що стала основою для приватної власності на землю, на зміну природному стану приходять громадянське суспільство. Нерівність соціальна, економічна веде і до нерівності політичної. Держава існує заради вигоди небагатьох. Її переродження у деспотію дає підстави для повстання, оскільки народу належить необмежений суверенітет. Висловлювався за утворення такої держави, що забезпечуватиме демократичні права. В основі суспільного договору має бути покладена спільна воля.

Фома Аквінський (1226 – 1274) – середньовічний мислитель. Вважав, що держава утворилась внаслідок дії природного закону, людського розуму. Пріоритет віддавав монархії як правильній формі правління.

Фукуяма, Френсіс (нар. 1952) – американський філософ, політолог, економіст, автор праць «Кінець історії і остання людина», «Довіра: суспільні чесноти та шлях до процвітання», «Великий крах: людська природа і відновлення соціального порядку». Висунув ідею, що кінець «холодної війни» це кінець історії як такої; це означає кінцевий пункт ідеологічної еволюції людини і перетворення західної ліберальної демократії на універсальну, завершальну форму державного управління людства.

Фурьє, Шарль (1772 – 1837) – французький мислитель, автор праць «Теорія чотирьох світових рухів і світових доль», «Теорія всесвітньої єдності», «Новий господарський соціетарний світ». Критикував державну монополізацію в будь-якій сфері суспільства. Пропагував ідею рівноправ'я між жінками і чоловіками. Ідеї Фурьє стали одним із витоків анархізму і комунізму.

Хангтингтон, Самюель (1927 – 2008) – американський соціолог і політолог, автор концепції етнокультурного поділу цивілізацій, теорії трьох хвиль процесу демократизації в світі.

Цицерон, Марк Туллій (106 – 43 до н.е.) – давньоримський політик, філософ, оратор. Розглядав державу (respublica) як справу народу, що поєдується у цілісність згодою в питаннях права й спільністю інтересів. Державна влада має перебувати у руках мудреців. Закони держави мають відповідати встановленому в природі божественному порядку.

Челлен, Рудольф (1864–1922) – шведський соціолог, політолог, автор праці «Держава як форма життя». Вапровадив до наукового обігу термін «геополітика».

Шумпетер, Йозеф (1883–1950) – американський економіст, соціолог, політолог, автор теорії елітарної демократії.

СПИСОК РЕКОМЕНДОВАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Бліхар В. С. Політологія: навчально-методичний посібник (у схемах і таблицях) / за наук. ред. проф. В. С. Бліхара. Львів: ПП «Арал», 2018. 540 с.

2. Гелей С. Д., Рутар С. М. Політологія : навч. посіб. Київ : Центр учбової літератури, 2019. 348 с.
3. Політологія : навч. посіб. / Т. В. Гончарук-Чолач, та ін. ; за ред. Т. В. Гончарук-Чолач. Тернопіль : Економічна думка ТНЕУ, 2019. 230 с.
4. Політологія : курс лекцій / уклад. О. В. Довгаль, І. М. Лесік. Миколаїв : МНАУ, 2022. 160 с.
5. Політологія : плани семінарських занять, ключові поняття, питання для контролю і самоконтролю, творчі завдання, вправи, тести для здобувачів першого (бакалаврського) рівня вищої освіти / уклад. : І. М. Лесік, О. В. Довгаль. Миколаїв : МНАУ, 2022. 84 с.
6. Політологія: навчально-методичний посібник / уклад. : Л. М. Мельник, І. А. Дужа. Біла Церква, 2019. 426 с.
7. Морарь М. В. Політологія : навчальний посібник. Мелітополь : ФОП Однорог Т.В., 2019. 176с.
8. Політологія : навчальний посібник / Л. Скрипникова, Л. Тутик, М. Гринчак. Київ : Центр навчальної літератури. 2019. 272 с.
9. Політологія : підручник / М. П. Требін та ін. ; за ред. М. П. Требіна ; Нац. юрид. ун-т ім. Ярослава Мудрого. Харків : Право, 2018. 460 с.
10. Шляхтун П. П. Політологія. Історія та теорія. Київ : Центр навчальної літератури. 2019. 472 с.

Додаткові джерела

1. Oxford Learner's Dictionaries. Оксфордські словники для студентів. URL: <https://www.oxfordlearnersdictionaries.com/>
2. Cambridge Dictionary. Кембриджські словники для студентів. URL: <https://dictionary.cambridge.org>

Інтернет-джерела

1. Декларація про державний суверенітет України: Декларація Верховної Рада УРСР № 55-ХІІ від 16.07.1990 (Документ 55-12, поточна редакція – від 16.07.1990). URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/55-12>.
2. Єдиний веб-портал органів виконавчої влади України URL: <https://www.kmu.gov.ua/>
3. Загальна Декларація прав людини (Прийнята і проголошена Резолюцією Генеральної Асамблеї ООН). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_015#Text
4. Конституція України : Прийнята на п'ятій сесії Верхов. Ради України 28 черв. 1996 р.. Харків : Фоліо, 2004. 48 с. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text>
5. Президент України: офіційне інтернет-представництво. URL: <https://www.president.gov.ua/>
6. Бібліотека Конгресу США : офіційний веб-портал. URL: <http://lcweb.loc.gov>

7. Верховна Рада України : офіційний веб-портал. URL: <https://www.rada.gov.ua/>
8. Європейський Парламент : офіційний веб-портал. URL: <https://www.europarl.europa.eu/portal/en>
9. Європейська Комісія : офіційний веб-портал. URL: <https://commission.europa.eu>
10. Київський Центр соціальних і маркетингових досліджень : офіційний веб-портал. URL : <https://socis.kiev.ua/ua/>
11. Національна Бібліотека Франції : офіційний веб-портал. URL: <http://www.bnf.fr>
12. Організація Об'єднаних Націй : офіційний веб-портал. URL: <https://www.un.org/en/>
13. Політична думка : офіційний веб-портал політологічного інтернет-видання. URL: www.politdumka.kiev.ua
14. Соціологічна група «Рейтинг» : офіційний веб-портал. URL: <https://ratinggroup.ua>
15. Український Центр економічних і політичних досліджень імені Олександра Разумкова : офіційний веб-портал. URL: <https://razumkov.org.ua/>

ЗМІСТ

Переднє слово.....	3
--------------------	---

Модуль I. Розвиток політичної науки від найдавніших часів до сьогодення	4
Тема 1. Політологія як наука і навчальна дисципліна	4
Тема 2. Основні етапи розвитку світової політичної думки	8
Тема 3. Розвиток політичної думки в Україні	13
Тема 4. Політика і влада. Механізми реалізації	19
Модуль II. Політична система та її інститути	27
Тема 5. Політичні системи і політичні режими	27
Тема 6. Держава як суб'єкт політики. Правова держава	36
Тема 7. Політичні партії і громадсько-політичні об'єднання. Громадянське суспільство	44
Тема 8. Правова держава і громадянське суспільство	52
Тема 9. Політична модернізація	57
Модуль III. Політичний процес і його регулятори	64
Тема 10. Політичний процес і політична культура	64
Тема 11. Вибори і виборчі системи	72
Тема 12. Політичні еліти та політичне лідерство	77
Тема 13. Політичні конфлікти і політичні кризи	86
Тема 14. Міжнародні відносини. Геополітика	94
Термінологічний словник	100
Словник персоналій	115
Список рекомендованих джерел	123

ПОЛІТОЛОГІЯ:
КУРС ЛЕКЦІЙ

Укладачі
Зінченко Андрій Ігорович
Конопляник Дмитро Олегович

Технічний редактор А.І. Зінченко
Комп'ютерний набір і верстка Д.О. Конопляник

Формат 60x84 1/16. Ум. друк. арк. 7,8
Тираж 100 прим. Зам. № _____

Надруковано у видавничому відділі
Миколаївського національного агарного університету
54020, м. Миколаїв, вул. Георгія Гонгадзе, 9

Свідоцтво суб'єкт видавничої справи ДК № 4490 від 20.02.2013 р.